

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3•2026

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В. – кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БУЙСЬКИХ А. В. – доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е. – PhD, Альянс для боротьби зі злочинністю в інтернеті, Велика Британія

ДЖІНДЖАН Ф. – професор, доктор хаб., Університет Сорбонни, Париж-1, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л. – професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

КАЙЗЕР Е. – професор, доктор хаб., Вільний університет Берліна, Німеччина

МОТУЗАЙТЕ МАТУЗЕВІЧУТЕ (КІН) Г. – професор, PhD, Вільнюський університет, Литва

ОТРОЩЕНКО В. В. – професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О. – кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д. – кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Україна

РАБІНОВІЦ А. – PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ФОРНАСЬЄ Й. – професор, доктор, Галле-Віттенберзький університет імені Мартіна Лютера, Німеччина

ШЕВЧЕНКО Т. М. – кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України (відповідальний секретар)

ШНЕЕВАЙС Є. – доктор хаб., Центр археології Ляйбніца, Німеччина

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947

FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 3•2026

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V. – PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine

BUIISKYKH A. V. – DSc., Institute of Archaeology NAS of Ukraine

DJINDJIAN F. – Professor, Dr. Hab., University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

FORNASIER J. – Professor, Ph.D., Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany

MOTUZAITĖ MATUZEVIČIŪTĖ (KEEN) G. – Professor, Ph.D., Vilniaus universitetas, Lithuania

HARDY S. A. – PhD., Alliance to Counter Crime Online, United Kingdom

KAISER E. – Professor, Dr. Hab., Institute of Prehistoric Archaeology Freie Universität Berlin, Germany

OTROSHCHENKO V. V. – Professor, DSc., Institute of Archaeology NAS of Ukraine

PLAVINSKI M. O. – PhD in History, University of Warsaw, Poland

POTEKHINA I. D. – PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

RABINOWITZ A. – PhD in Classical Archaeology, The University of Texas at Austin, USA

SHEVCHENKO T. M. – PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine (Executive Secretary)

SCHNEEWEISS J. – Dr. Hab., Leibniz-Zentrum für Archäologie, Germany

ZALIZNIAK L. L. – Professor, DSc., Institute of Archaeology NAS of Ukraine

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

МОГИЛОВ О. Д. Безкурганні поховання скіфського часу на території Західноподільської групи

АКСЬОНОВ В. С. Амулети з протомами населення лісостепового варіанту салтівської культури

СВИСТУНГ. Є., КВИТКОВСЬКИЙ В. І. Будівельна кераміка салтівсько-маяцької культурно-історичної спільності

БОБРОВСЬКИЙ Т. А. Нові епіграфічні знахідки в садибі Софії Київської

УНГУРЯН В. С., КОЗАК О. Д. Зміни в зрості міських мешканців Середнього Подніпров'я від середньовічного до ранньомодерного часу в контексті кліматичних змін

Articles

5 MOHYLOV O. D. Moundless Burial Grounds of the Scythian Period in the Territory of the Western Podillian Group

24 AKSIONOV V. S. Amulets With Protomes among the Population of the Forest-Steppe Variant of the Saltiv Culture

38 SVYSTUN H. Ye., KVITKOVSKYI V. I. Building Ceramics of the Saltiv-Maiaky Cultural and Historical Community

53 BOBROVSKYI T. A. New Epigraphic Finds in the Courtyard of St. Sophia Cathedral in Kyiv

69 UNHURIAN V. S., KOZAK A. D. Stature Variation Among Urban Populations of the Middle Dnipro Region from the Medieval to the Early Modern Period in the Context of Climate Change

Публікації археологічних матеріалів

АБАЙ Н. Скляні артефакти римського періоду з колекції Музею Сельчукського університету

БУДНИКОВА А. А., ВОЛКОВ А. В., ЯНОВ Д. М. Монети з території Кам'янської Січі (за результатами археологічних досліджень)

Publications of Archaeological Materials

82 ABAY N. Roman-Period Glass Artefacts from the Selçuk University Museum Collection

98 BUDNIKOVA A. A., VOLKOV A. V., YANOV D. M. Coins from the Territory of Kamianka Sich (Based on the Results of Archaeological Research)

*До історії
стародавнього виробництва*

РУСНАК В. В. Могильник черняхівської культури Війтенки: персоніфікація керамічних виробів

*To the History
of Ancient Crafts*

- 115** RUSNAK V. V. Viitenky, a Cemetery of Cherniakhiv Culture: Personification of Ceramic Production

Дискусії

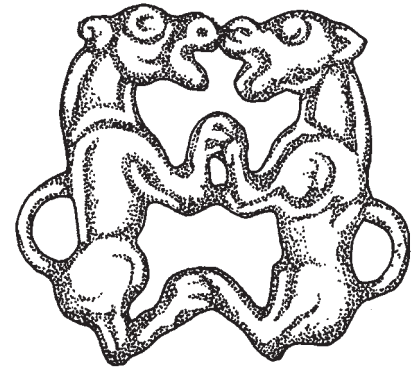
ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Витоки та культурна диференціація епігравету України

Discussions

- 126** ZALIZNIAK L. L. Origin and Cultural Differentiation of the Epigravettian in Ukraine

Л. Л. ЗАЛІЗНЯК

ВИТОКИ ТА КУЛЬТУРНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЕПІГРАВЕТУ УКРАЇНИ

Епігравет — масштабне культурне явище кінця льодовикової доби Європи. На території України представлене численними пам'ятками, які потребують вивчення та наукової інтерпретації. В статті розглядаються проблеми дефініції епігравету України, його генези, періодизації та культурної диференціації.

К л ю ч о в і с л о в а: епігравет, Україна, палеоліт, пізнє льодовиків'я, східний гравет.

Проблема епігравету України за сто п'ятдесят років вивчення обросла розгалуженою та об'ємною історіографією. Головними її складовими є не лише неосяжна історія польових робіт, але й цікава історія ідей, що чекають на свого дослідника, який, сподіваюся, колись підготує дисертацію на тему «Епігравет України. Історія вивчення». Зрозуміло, що через обмеження обсягу статті немає можливості зупинитися докладно на усіх аспектах складної проблеми. Тому автор концентрує свою увагу на найбільш актуальних серед дослідників України на початку ХХІ ст., а саме на питаннях походження та варіабельності епігравету регіону.

Біля витоків проблеми

Проблема епігравету в Україні давня й багатопланова, попри те що сам цей термін західного походження поширився в палеолітознавстві України лише чверть століття тому, на межі ХХ та ХХІ ст. Епіграветські пам'ятки на території України відомі давно

і у великій кількості. Саме вивчення палеоліту всієї Російської імперії розпочалося у 1873 р. з відкриття та дослідження званої стоянки Гінці на Полтавщині, крем'яний інвентар якої є прикладом класичного епігравету. З того часу відкрито сотні епіграветських стоянок, серед яких відомі у цілому світі Гінці, Кирилівська, Мизин, Добраничівка, Межиріч, Амвросіївка, Акаржа, Анетівка II та ін., що їх досліджували класики українського палеолітознавства: В. Хвойка, Ф. Вовк, П. П. Єфименко, І. Г. Підоплічко, І. Г. Шовкопляс, О. П. Черниш, П. Й. Борисковський, В. Н. Станко, М. І. Гладких та ін. Причому останні не лише копали стоянки, але й інтерпретували добутий матеріал, створивши власні схеми культурно-хронологічної ідентифікації та періодизації добутих матеріалів, які пізніше отримали назву епіграветських. Найчастіше українські дослідники стоянок пізнього льодовиків'я у ХХ ст. відносили їх до культурних явищ мадленської доби.

Однак, попри значне поширення епіграветських пам'яток у верхньому палеоліті України сам феномен епігравету як окремого культурного явища часів пізнього льодовиків'я привернув увагу українських дослідників лише чверть століття тому. Сталося це в лютому 1999 р., коли відділ кам'яного віку Інституту археології НАН України провів у Києві конференцію на тему «Проблеми епігравету Східної Європи». Зацікавлених тематикою епігравету виявилось несподівано багато, а публікації матеріалів конференції було присвячено два випуски журналу «Археологія» 2000 р. № 2 та 2001 р. № 3.

В роботі конференції брали участь більшість дослідників верхнього палеоліту України: О. О. Кротова (2000), Л. Л. Залізник (2000), О. Ф. Горелик (2000), М. П. Оленковський (2000; 2001), Д. Ю. Нужний (2000), Л. Я. Яковлева (2000), С. П. Смольяни-

© ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович, 2026 — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яної доби, Інститут археології, Національна академія наук України, ORCID: 0000-0001-8924-8122, zaliznyakl@ukr.net
© Інститут археології НАН України, 2026

Ця стаття відкрита за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

нова (2000), І. А. Сніжко (2000), О. О. Яневич (2000) та ін. Означене доповідачами коло проблем охоплювало широку тематику: дефініція поняття «епігравет», походження та історичні долі явища, культурна диференціація та періодизація епігравету, історія його вивчення, господарство населення тощо.

Дефініція поняття була сформульована з урахуванням напрацювань західних колег. Епігравет або мікрогравет — культурна традиція або крем'яна індустрія, представлена численними пам'ятками середньої смуги та півдня Європи, які зокрема розвивалися на всій території України в пізньому льодовиків'ї і датуються 19–12 тис. років тому (далі р. т.). Епіграветські комплекси характеризуються вкладнями до пазових наконечників списів у вигляді крем'яних мікровістер, мікропластинок, прямокутників та ланцетів. Інший крем'яний інвентар справляє враження досить спрощеного, уніфікованого набору виробів, у який входять невеликі призматичні нуклеуси; різці на пластинах переважно бічні, ретушні; скребачки кінцеві на пластинах вкорочених пропорцій та пластинчастих відщепів.

Попри стандартизацію та уніфікацію техніки обробки кременю, морфології та типології знарядь на величезних обшарах прильодовикової Європи, епіграветські мисливці прильодовиків'я належали до різних господарсько-культурних типів: на Дону, Десні, в Середньому Подніпров'ї, на Волині мешкали мисливці на мамонтів, у степовому Надчорномор'ї — мисливці на бізонів, на Дністрі і далі на захід — мисливці на північних оленів (Гладких 1975).

Пізнє льодовиків'я 19–12 тис. р. т. вважається епохою епігравету (мікрогравету) в Європі, коли однотипні пам'ятки з дрібними вістрями з притупленим краєм і стандартизованим спрощеним крем'яним комплексом домінували на територіях від Атлантичного узбережжя Європи до басейну Дону. Згадана уніфікація епіграветського крем'яного інвентаря тривалий час суттєво ускладнювала культурну диференціацію пам'яток регіону.

Першим, хто наважився запропонувати науковій спільноті культурну диференціацію епіграветських пам'яток усієї України, був М. П. Оленковський (1991; 2008) — досвідчений, невтомний польовик, який відкрив на Херсонщині численні стоянки верхнього палеоліту. У своїй спробі систематизації епігравету він намагався впорядкувати епіграветські пам'ятки України, поклавши в її ос-

нову територіально-географічний принцип. Виділені ним за географічним принципом півтора десятки епіграветських культур України по суті виявилися локальними групами, які автор окреслив шляхом простого картографування стоянок. Тому «культури» Миколи Петровича справляли враження локальних груп стоянок, про що недвозначно свідчили відверто географічні назви більшості виділених ним «культур»: дністровська, пруго-серетська, бистрицька, нижньодніпровська, приазовська, деснянська тощо. Обраний М. П. Оленковським географічний принцип диференціації численних епіграветських пам'яток України його колегам не видався переконливим.

Східною сусідкою М. П. Оленковського в дослідженні епігравету півдня України з 70-х років ХХ ст. була О. О. Кротова, яка вже понад пів сторіччя досліджує епіграветські стоянки Донеччини та Надазов'я. Її багаторічними наполегливими зусиллями фактично створена сучасна джерельна база верхнього палеоліту південного сходу України. Крім численних епіграветських стоянок регіону дослідниця багато років вивчала унікальний верхньопалеолітичний комплекс поблизу м. Амвросіївка, до якого, крім стоянки, входить кістковище на місці полювання на бізонів (Кротова 1986; 2013).

Дослідниця багато зробила на ниві культурної диференціації та періодизації епігравету азово-надчорноморських степів, а також запропонувала власну реконструкцію способу життя палеолітичних мисливців на бізонів Надазов'я (Кротова 1986; 2013). Вона виділила та верифікувала амвросіївський та янісольський типи епіграветських пам'яток (Кротова 2013, с. 211–213). Важливе значення для розуміння генези епігравету степів є припущення дослідниці про формування пам'яток типу Амвросіївка внаслідок синтезу східнограветських традицій пам'яток типу Гагаріно з місцевим оріньякськими традиціями пам'яток типу Муралівка Надазов'я (Кротова 2000, с. 33).

Епігравет Північно-Західного Надчорномор'я вивчали В. Н. Станко, І. В. Сапожников та їхні учні. В. Н. Станко, зокрема, виділяв у Південно-Західному Надчорномор'ї анетівську культуру (Станко, Григорьева, Швайко 1989), «археологічним змістом якої є розвиток в нових умовах оріньякських традицій центральноєвропейського кола» (Станко 1982, с. 90).

Хронологічно й типологічно близькі опорні пам'ятки степового епігравету Амвросіївка, Анетівка II та Акаржа тривалий час досліджували О. О. Кротова, В. Н. Станко та І. В. Сапожников. На основі згаданих пам'яток, попри їх однотипні комплекси артефактів, згадані дослідники виділили не одну, а три археологічні культури з різними назвами: амвросіївська (О. О. Кротова), анетівська (В. Н. Станко), акаржансько-анетівська (І. В. Сапожников). Значний внесок у вивчення епігравету степового півдня України зробив І. В. Сапожников (2003), який тривалий час розкопував стоянку Велика Акаржа на Одещині.

На початку XXI ст. активно досліджував граветські та епіграветські стоянки Подністр'я О. С. Ситник, який дослідив стоянку Галич і дав їй матеріалам сучасну європейську інтерпретацію (Ситник та ін. 2005, с. 32-89).

Відомим дослідником фінального палеоліту, мезоліту та неоліту Донеччини у 90-ті роки був О. Ф. Горелик. Його фундаментальна монографія 2001 р., присвячена результатам багаторічних досліджень групи унікальних пам'яток фінального палеоліту Донбасу поблизу с. Рогалик на Луганщині (Горелик 2001), у якій розглядаються важливі питання фінального епігравету Східної України.

О. О. Яневич дослідив і впровадив до наукового обігу матеріали епіграветських шарів стоянки Буран-Кая III, виділивши буран-кайську культуру епігравету Криму (Яневич 2000, с. 11-19).

Д. Ю. Нужний вивчав епігравет півночі та заходу України і був значно успішнішим за М. П. Оленковського в справі культурної диференціації епігравету Середнього Подніпров'я, Подесення, Волині. Вивчаючи багатоманіття епігравету Півночі та Заходу України, він використав популярний серед дослідників фінального палеоліту та мезоліту Європи визначальний елемент крем'яних індустрій — оснащення металевих зброї мисливців кам'яної доби, а саме типологію мікролітичних вкладнів наконечників металевих зброї. Вдалий вибір інструменту культурної диференціації крем'яних комплексів дав можливість досліднику зробити вагомий внесок у вивчення варіабельності епігравету півночі та заходу України (Нужний 2015).

Етнокультурна диференціація епігравету України

У міжвоєнний період XX ст., а особливо після Другої світової війни, в Європі виділе-

но велику кількість мезолітичних та фінально-палеолітичних культур. Цей бум культуротворення пояснювався поширенням у науковому середовищі уявлення про культуровизначальну роль форми наконечників металевих озброєння (мікролітів, вкладнів) при культурній диференціації пам'яток мезоліту та фінального палеоліту. Починаючи з 60-х років XX ст. це положення поширилося з Європи в радянському мезолітознавстві і стало базовим для досліджень фінального палеоліту та мезоліту Східної Європи. Першим у Східній Європі на культуровизначальну властивість морфології наконечників металевих зброї, зокрема й мікролітів фінального палеоліту та мезоліту, звернув увагу О. О. Формозов (1959). Поширення цього базового положення спричинило справжній бум культуротворення в мезолітознавстві СРСР. Його знаменував вихід у 1966 р. збірки статей із мезоліту СРСР (ред. Гурина 1966), яка є наочним доказом прогресивного впливу європейської науки на археологію фінального палеоліту та мезоліту в СРСР.

В Україні в останній третині XX ст. форма наконечників металевих зброї стала діагностичним фактором при систематизації крем'яних комплексів кінця палеоліту та мезоліту з метою етно-культурної ідентифікації пам'яток. З 70-х років минулого століття підвищену увагу до систематизації мікролітів приділяли В. М. Даниленко, Д. Я. Телегін, В. Н. Станко, М. І. Гладких, О. О. Кротова, Л. Л. Залізняк та ін. Оскільки форма мікролітів є культуровизначальною ознакою, то в основу культурно-хронологічної періодизації мезоліту Полісся покладено перш за все результати аналізу набору мікролітів комплексів (Залізняк 1984, с. 69-81; Залізняк 1998, с. 114; 2005, с. 31; Нужний 1988).

Результати математичного аналізу за формулою В. Робінсона (Ковалевская, Погожев, Погожева 1970) комплексів мікролітів мезолітичних стоянок Північної України лягли в основу виділення кількох археологічних культур мезоліту Полісся (Залізняк 1984, с. 67-83). На сьогодні в літературі фігурують понад півтора десятки археологічних культур фінального палеоліту та мезоліту України, виділених переважно на основі систематизації наконечників металевих зброї (Залізняк 1998; 2005; 2020, с. 61-147; Zaliznyak 2020, р. 141-151).

Однотипність крем'яного інвентаря епігравету України, зокрема комплексів мікролітів, як

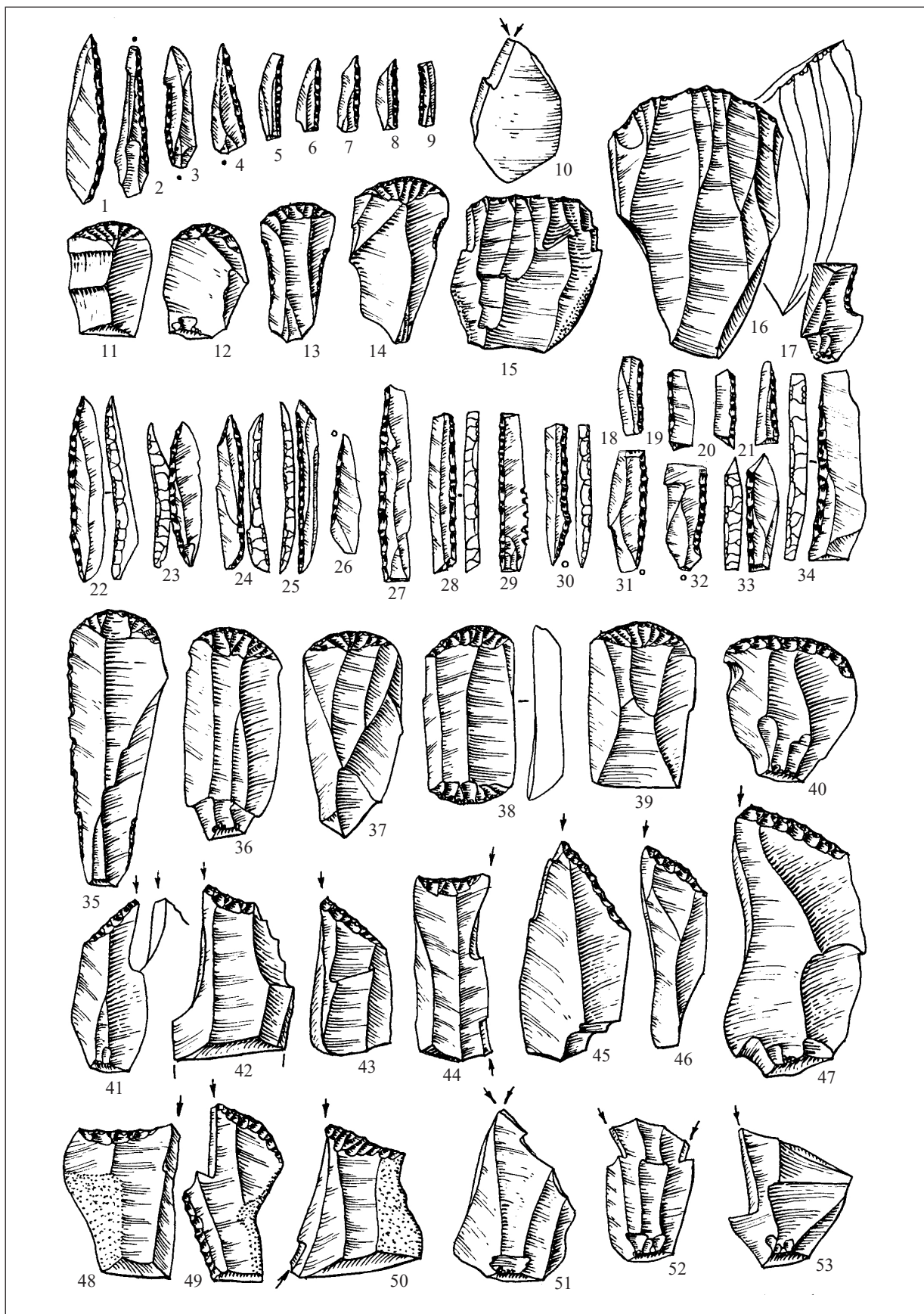

Рис. 1. Крем'яний інвентар епігравецької стоянки Володимирівка: шар I (1–15); шар III (16–53)

Fig. 1. Flint inventory of the Epigravettian site Volodymyrivka: level I (1–15); level III (16–53).

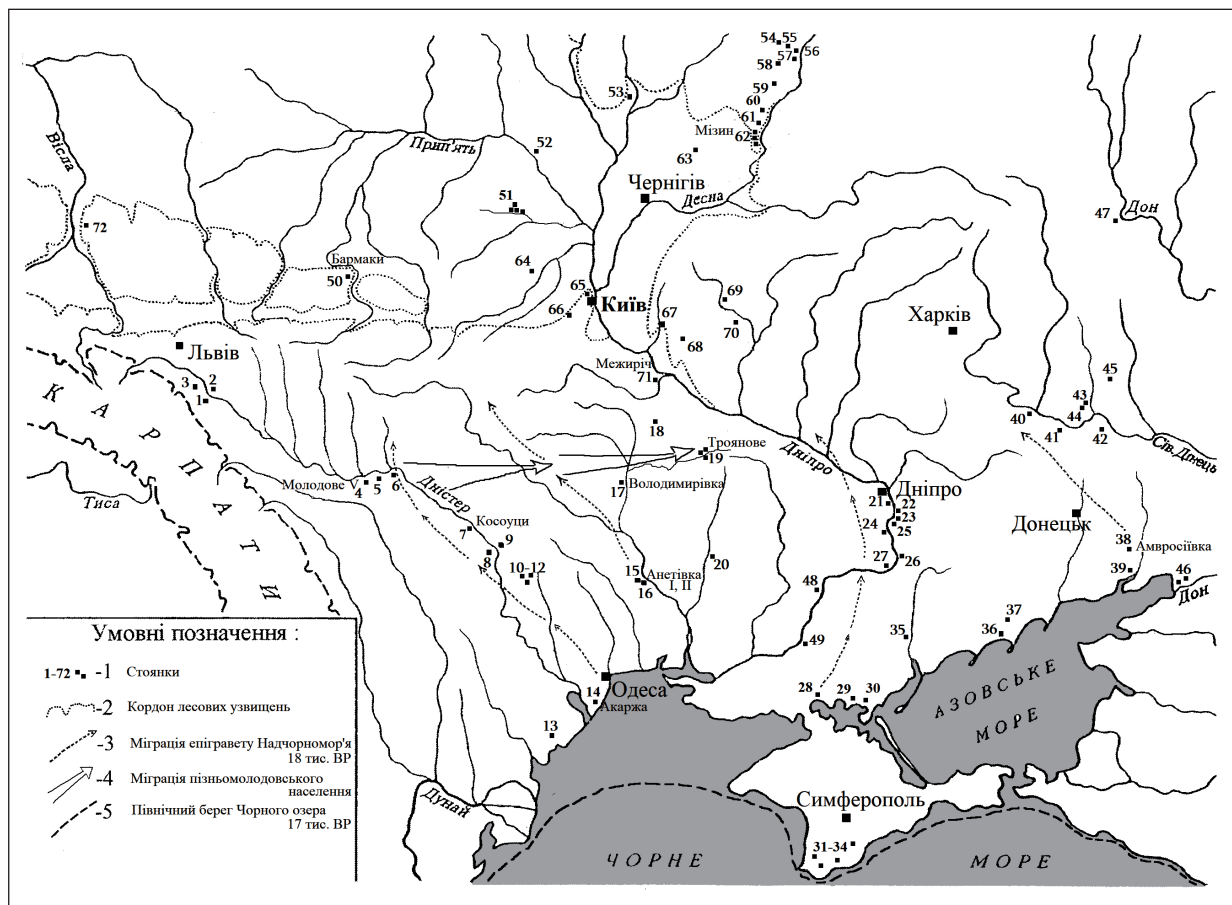

Рис. 2. Карта основних стоянок пізнього льодовиків'я території Східної Європи (20–12 тис. р. т.). Умовні позначення: 1 — стоянки; 2 — північний берег Чорного озера в часи пізнього льодовиків'я; 3 — кордон лесових узвищень та Поліської низовини; 4 — можливі шляхи просування на північ епігравету амвросіївського типу 18 тис. р. т.; 5 — шляхи розселення людності епігравету пізньомолодовського типу; 6 — міграція носіїв мізинської індустрії, за В. П. Чабасем. Стоянки: 1 — Галич; 2 — Межиріччя; 3 — Жидачів; 4 — Вороновиця; 5 — Бабин; 6 — Молодове I, V, Кормань; 7 — Косоуці; 8 — Клімауці; 9 — Рашків VII; 10 — Івашково; 11 — Середній горб; 12 — Царинка; 13 — Білолісія; 14 — Велика Акаря; 15 — Анетівка I; 16 — Анетівка II; 17 — Володимирівка; 18 — Гордашівка; 19 — Троянове IV, IVB, Озерове; 20 — Сагайдак I; 21 — Волоський могильник; 22 — Ворона II; 23 — Осокорівка IIIB; 24 — Канцерка; 25 — Кайстрова балка IV, Капустяна балка; 26 — Підпоріжний II; 27 — Міра; 28 — Нововолодимирівка; 29 — Солоне Озеро VI; 30 — Солоне Озеро IX; 31 — Шан-Коба; 32 — Фатма-Коба; 33 — Заміль-Коба; 34 — Бурян-Кая; 35 — Каштаєва балка; 36 — Федорівка; 37 — Янісоль; 38 — Амвросіївка; 39 — Муралівка; 40 — Міневський яр; 41 — Висла балка; 42 — Говоруха; 43 — Рогалик; 44 — Передельськ; 45 — Ями; 46 — Кам'яна балка; 47 — Костенки; 48 — Леонтіївка; 49 — Дмитрівка; 50 — Бармаки; 51 — Збраньки, Шоломки, Желонь; 52 — Юровичі; 53 — Бердиж; 54 — Хотилеве 2; 55 — Косиця; 56 — Тимонівка I, II; 57 — Супоневе; 58 — Єлісєєве; 59 — Юдинове; 60 — Пушкарі; 61 — Новгород-Сіверська; 62 — Чулатове, Мизин, Бужанка; 63 — Ключі; 64 — Радомишль; 65 — Кирилівська; 66 — Фастів; 67 — Семенівка; 68 — Добраничівка; 69 — Журавка; 70 — Гінці; 71 — Межиріччя; 72 — Клементовиці

Fig. 2. Map of the main sites of the late glacial of the territory of Eastern Europe (20–12 thousand BP). Legend: 1 — sites; 2 — northern shore of the Black Lake during the Late Ice Age; 3 — border of the loess elevations and the Polissia lowland; 4 — possible routes of the northward advance of the Amvrosiivka-type, 18 thousand BP; 5 — ways of settlement of the population of the Epigravettian of the Late Molodove type; 6 — migration of the carriers of the Mizyn industry, according to V. P. Chabai. Sites: 1 — Halych; 2 — Mezhyritsi; 3 — Zhydachiv; 4 — Voronovytzia; 5 — Babyn; 6 — Molodove I, V, Korman; 7 — Kosoutsy; 8 — Klimautsy; 9 — Rashkiv VII; 10 — Ivashkovo; 11 — Serednii horb; 12 — Tsarynka; 13 — Bilolissia; 14 — Velyka Akarzha; 15 — Anetivka I; 16 — Anetivka II; 17 — Volodymyrivka; 18 — Hordashivka; 19 — Troianove IV, IVB, Ozerove; 20 — Sahaidak I; 21 — Voloskyi mohyl'nyk; 22 — Vorona II; 23 — Osokorivka IIIB; 24 — Kantserka; 25 — Kaistrova gully IV; Kapustiana gully; 26 — Pidporizhnyi II; 27 — Mira; 28 — Novovolodymyrivka; 29 — Solone Ozero VI; 30 — Solone Ozero IX; 31 — Shan-Koba; 32 — Fatma-Koba; 33 — Zamil-Koba; 34 — Buran-Kaia; 35 — Kashtaieva gully; 36 — Fedorivka; 37 — Yanisol; 38 — Amvrosiivka; 39 — Muralivka; 40 — Minevskyi gully; 41 — Vysla gully; 42 — Hovorukha; 43 — Rohalyk; 44 — Peredelsk; 45 — Yamy; 46 — Kamiana gully; 47 — Kostenky; 48 — Leontiivka; 49 — Dmytrivka; 50 — Barmaky; 51 — Zbranky, Sholomky, Zhelon; 52 — Juravichy; 53 — Bieredz; 54 — Khotyleve 2; 55 — Kosytsia; 56 — Tymonivka I, II; 57 — Suponivka; 58 — Yeliseieva; 59 — Yudynove; 60 — Pushkari; 61 — Novhorod-Siverska; 62 — Chulatove, Mizyn, Buzhanka; 63 — Kliusy; 64 — Radomyshl; 65 — Kyrylivska; 66 — Fastiv; 67 — Semenivka; 68 — Dobranychivka; 69 — Zhuravka; 70 — Hintsy; 71 — Mezhyrichi; 72 — Klementovytzi

зазначалося, суттєво ускладнює його культурну диференціацію, яка не завершена і в наш час. Помітні зрушення в цій справі сталися лише на початку XXI ст., коли в основу культурної диференціації епігравету Східної Європи була покладена зазначена систематизація комплексів мікролітів пам'яток. Оскільки уніфікація європейського епігравету не є абсолютною, то в її межах різні дослідники виділяють, переважно за специфікою комплексів мікролітів, різні локальні та етнокультурні групи, типи пам'яток, хронологічні фази, індустрії. Тому існують численні, часом не узгоджені між собою схеми культурного поділу епіграветських пам'яток.

Відомі спроби різних дослідників із різним успіхом поділити епігравет України за мікролітичним інвентарем на локальні типи пам'яток (Кротова 1986; 2013, с. 211-213; Залізняк 1995, с. 10-19; 1998, с. 114-124; 2005, с. 32-44; 2017, с. 8-17; 2020, с. 46-50, 60-72; Нужний 2000; 2002; 2015, с. 442, 443; Чабай та ін. 2020, с. 6-10; Чабай, Васильєв 2021, с. 77-114; eds. Chabai, Maier 2025).

У наш час у межах епігравету України за своєрідністю комплексу мікролітів виділяється кілька варіантів епіграветських пам'яток, які дехто з дослідників вважає окремими типами пам'яток чи культурами, а інші — індустріями. Зокрема, в літературі фігурують пам'ятки межирицького, мізинського, овруцького, пізньомолодовського, амвросіївського, юдинівського типів (Залізняк 1995, с. 10-17; 1998, с. 114-124; 2000, с. 4-11; 2005, с. 32-38; 2017, с. 3-16; 2021, с. 8-17; Нужний 2000; 2002; 2015, с. 441-443; Нужний, Кротова 2013; Чабай та ін. 2020, с. 6-10; Чабай, Васильєв 2021, с. 77-114; eds. Chabai, Maier 2025). Дослідники степового палеоліту півдня України О. О. Кротова (2013, с. 195-226), В. Н. Станко (1982), І. В. Сапожников (2003), М. П. Оленковський (2008), С. В. Смольянинова (1990) під різними назвами давно виділяють надчорноморський варіант раннього епігравету амвросіївського типу (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Акаража, Нововолодимирівка), мікронабір якого демонструє синтез граветських та епіорінянських традицій.

З 90-х років минулого століття стали традицію етнокультурної диференціації пам'яток фінального палеоліту та мезоліту шляхом систематизації їхніх комплексів мікролітів продовжив Д. Ю. Нужний, який писав, що через велику «інформативність» форми наконечників *«зараз широко використовують*

для з'ясування культурно-хронологічної належності археологічних комплексів пізнього палеоліту й мезоліту» (Нужний 1992, с. 152, 164; 2008, с. 178). Тож правильно обраний перевірений часом інструмент для культурної диференціації епіграветських комплексів Північної та Західної України (морфологія мікролітичних вкладенів у пазові наконечники) дозволив досліднику суттєво просунутися у вивченні варіабельності епігравету України (Нужний 2015).

Паралельно з розкопками стоянок Межиріч, Семенівка I, II, III, Шоломки I, Бармаки дослідник вивчав колекції відомих граветських та епіграветських стоянок Середнього Подніпров'я (Гінці, Межиріч, Добраничівка, Радомишль, Кирилівська, Журавка), Подністров'я (Молодове I, V, Межигірці, Жидачів I), а також Середнього та Верхнього Подесення (Пушкарі, Ключи, Мізин, Чулатів I, Бугорок, Юдиново, Єлісеєвичі, Тимонівська, Хотилево II та ін.). У своїй монографії 2015 р. Д. Ю. Нужний оприлюднив версію культурної диференціації епігравету півночі України, що спиралася на напрацювання багатьох попередників (І. Г. Шовкопляс, М. І. Гладких, О. П. Черниш, Л. В. Грехова та ін.). Дослідник розрізняв у епіграветі Середнього Подніпров'я чотири окремі епіграветські індустрії (овруцьку, мізинську, межирицьку, юдинівську), які різнилися між собою своєрідними наборами мікролітів (Нужний 2015, с. 441-443). Пізньомолодовську епіграветську індустрію, виділену О. П. Чернишем, Г. П. Григор'євим, М. В. Аніковичем, Л. Л. Залізником (1998, с. 122; 2004, с. 125-128; 2005, с. 33) на межі XX та XXI ст. Д. Ю. Нужний визнав лише в монографії 2015 р., перейменувавши її на «ранній епігравет Подністров'я», що дисонує з назвами інших індустрій, які фігурують під власними іменами стоянок (Нужний 2015, с. 121-124).

Якщо овруцьку індустрію Д. Ю. Нужний виділив особисто і переважно на матеріалах власноруч дослідженої стоянки Шоломки I, то мізинську й межирицьку — значною мірою на основі матеріалів та напрацювань І. Г. Шовкопляса, М. І. Гладких та інших дослідників Мізину, Гінців, Межирічу, Добраничівки. Щось подібне сталося з юдинівською індустрією, яку ще 50 років тому виділила Л. В. Грехова (1971) під назвою «тимонівсько-юдинівська культура». Властиві останній широкі ланцети та прямокутники, за Д. Ю. Нужним, мають прямі аналогії

в матеріалах стоянок Пушкарі I та Бугорок бैसेйну Десни (Нужний 2015, с. 357-378).

Підсумок культурної диференціації та періодизації епігравету півночі України на сучасному рівні підвів В. П. Чабай зі співавторами (2020). Він зібрав, калібрував і проаналізував понад 130 радіовуглецевих дат з епіграветських пам'яток регіону. На їх основі визначені хронологічні рамки згаданих епіграветських індустрій і розроблена нова, сучасна періодизація пам'яток Середнього Подніпров'я епохи пізнього льодовиків'я. Також визначено тривалість періоду депопуляції регіону (24–19 тис. р. т.), коли внаслідок максимуму похолодання носії граветських традицій на 5 000 р. полишили північ України, мігрувавши в південному напрямку. Схема типологічної варіабельності епігравету півночі України В. П. Чабая зі співавторами (2020, с. 6-10) значною мірою базується на напрацюваннях Д. Ю. Нужного (2015).

Межиріцька індустрія

До межиріцької індустрії згадані дослідники віднесли матеріали стоянок Межиріч, Добраничівка, Гінці, Семенівка I, II, III, Фастів, Бужанка II, верхній шар (Нужний 2002; 2015, с. 210-344, 442; Чабай та ін. 2020, с. 6-9, eds. Chabai, Maier 2025). Маркерними формами мікролітичного набору межиріцької індустрії є вузькі ланцети та прямокутники (рис. 3: 1–18) (Чабай та ін. 2020, с. 7). Цей тип індустрії існував 15–14 тис. р. т. (Нужний 2015, с. 442; Чабай та ін. 2020, с. 19). Щодо генези епіграветських пам'яток межиріцького типу то, на думку автора, на статус її прашура претендують відразу дві граветські індустрії — пушкарівська та пізньомолодовська. Виразні серії ланцетів та прямокутників в межиріцьких комплексах мікролітів мають паралелі в пізніх граветських пам'ятках пушкарівського типу та в пізньомолодовських комплексах (рис. 3: 19–37; 5: 25–31), у яких маркерними виробами є саме ланцети та прямокутники, хоча й значно більші та архаїчніші, ніж у Межирічах (рис. 3: 19–37). Якщо хронологічний хіатус між пушкарівською та межиріцькою індустріями сягає 5 000 р., то між пізньомолодовською та межиріцькою — менше 2 000 р.. Тож більше шансів на статус «батька» пам'яток межиріцького типу має пізньомолодовський епігравет.

Мізинська індустрія

Мізинська індустрія представлена лише двома, але дуже яскравими пам'ятками —

Мізин на Середній Десні (Шовкопляс 1965) та Бармаки (Нужний 2015, с. 158-210; eds. Chabai, Maier 2025) на Волинській височині. Визначають мікрокомплекс Мізина вістря на пластинках з прямим притупленим краєм і косо ретушованою базальною частиною, а також відсутність прямокутників (Нужний 2015, с. 158-180; Чабай 2020 та ін., с. 8-9) (рис. 4: 1–18). Хронологічні межі існування мізинської індустрії 16–15 тис. р. т. (Чабай та ін. 2020, с. 11). В. П. Чабай бачить аналогії комплексу мікролітів мізинської індустрії серед мікролітів верхніх епіграветських шарів стоянки Косоуци Середнього Подністров'я, що може свідчити про їх генетичний зв'язок (Чабай та ін. 2020, с. 23).

Юдинівська індустрія

До юдинівської індустрії, яку виділила Л. В. Грехова (1971) під назвою «тимонівсько-юдинівська культура», віднесено стоянки Тимонівка I, II, Чулатів II, Пушкарі IX, I, II (Бугорок). Визначальними типами мікролітів пам'яток типу Юдинове є широкі й короткі ланцети та атипові чотирикутники (рис. 5: 10–24) (Нужний 2015, с. 357-366; Чабай 2020, с. 7-9). Юдинівська індустрія існувала між 15–12 тис. р. (Чабай та ін. 2020, с. 20). Численні ланцети та прямокутники в епіграветських комплексах типу Юдинове (рис. 5: 10–24) мають аналогії серед більш архаїчних ланцетів та прямокутників пізньограветських пам'яток типу Пушкарі I (рис. 5: 25–31) (Залізняк 2010, с. 9, рис. 3: III; Васильєв 2020), що свідчить про можливий генетичний зв'язок між зазначеними індустріями. Однак на заваді такого генетичного зв'язку стоїть великий хронологічний розрив між цими індустріями — від 20 тис. р. т. до 15 тис. р. т., мінімум п'ять тисяч років.

Овруцька індустрія

Овруцька індустрія відома лише на Овруцькому кряжі, що розташований на півночі Житомирщини і має площу всього 70 на 30 км. Вона представлена півтора десятком стоянок і місцезнаходжень, культурний шар більшості яких зруйнований оранкою (Залізняк 2021, с. 10), бо він залягав на глибині лише 20–30 см від поверхні на межі голоценового ґрунту й підстилаючого лесу. Єдиною пам'яткою із незруйнованою стратиграфією є стоянка Шоломки I, на матеріалах якої Д. Ю. Нужний виділив овруцьку індустрію епігравету (Нужний 2000). До найбільш показових пам'яток індустрії належать Шоломки I, Довгиничі, Збраньки, Желонь, Келембет, Косулі, Шоломки IIВ та ін.

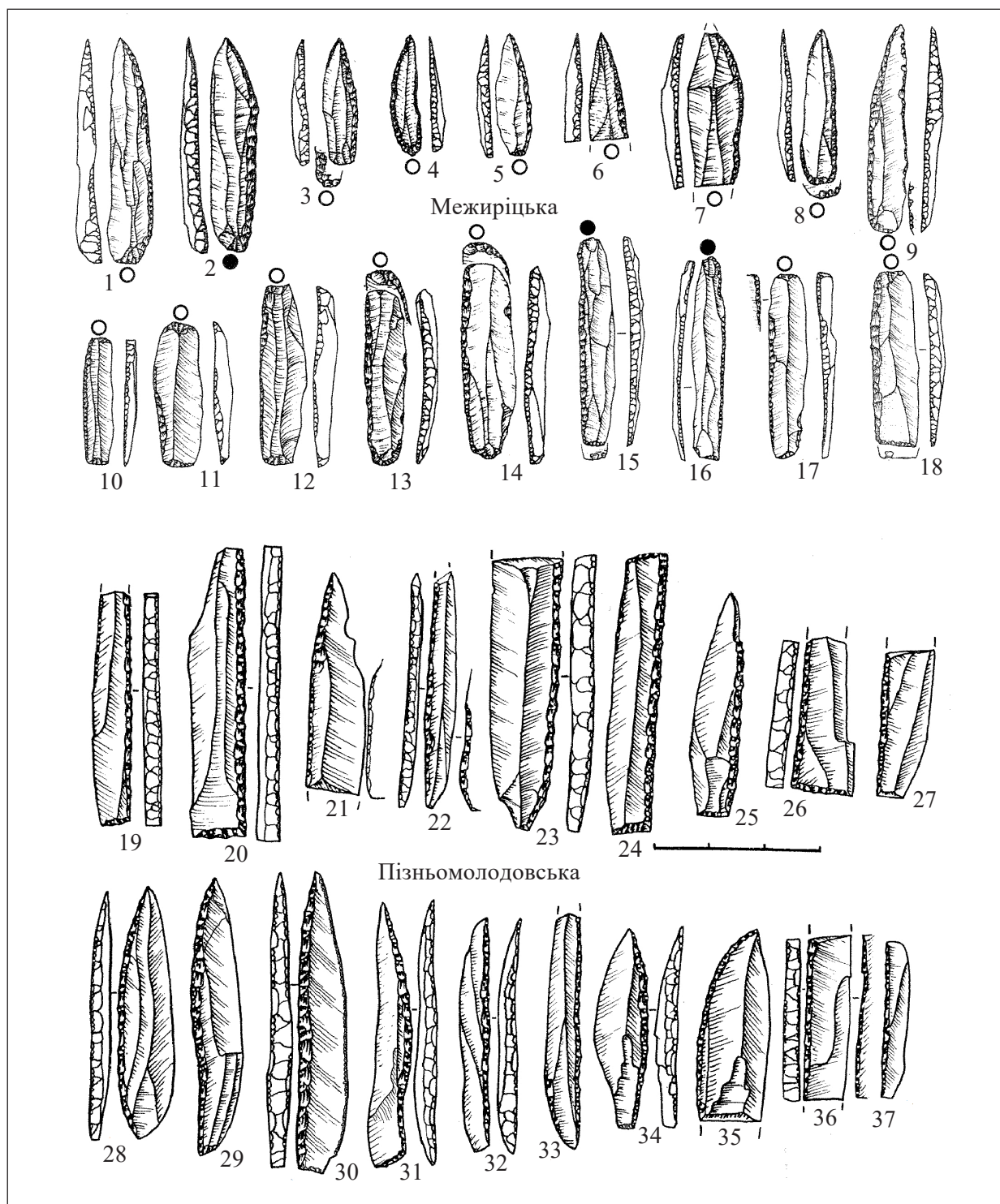

Рис. 3. Мікроліти межиріцької (Нужний 2015, рис. 118, 135, 155, 156, 165, 167, 168) та пізньюмолодовської (Залізняк 1998, рис. 40, за матеріалами О. П. Черниша) індустрій

Fig. 3. Microliths of the Mezhyrich (Нужний 2015, рис. 118, 135, 155, 156, 165, 167, 168) and Late Molodove (Залізняк 1998, рис. 40, based on materials by O. P. Chernysh) industries

Культуровизначальними мікролітами овруцької індустрії епіграфету є ланцети дрібні з прямо або навкоси ретушованою основою та ланцети великі масивні (рис. 5: 1–9).

Овруцькі пам'ятки традиційно з часів їх відкриття вважали архаїчними в межах верх-

нього палеоліту і незмінно відносили до його ранньої пори. Перший дослідник стоянки Довгиничі І. Ф. Левицький (1930) датував пам'ятку початковим етапом верхнього палеоліту. Груба, архаїчна техніка розколювання дала підстави дослідникові стоянки Довгиничі М. І. Гладких

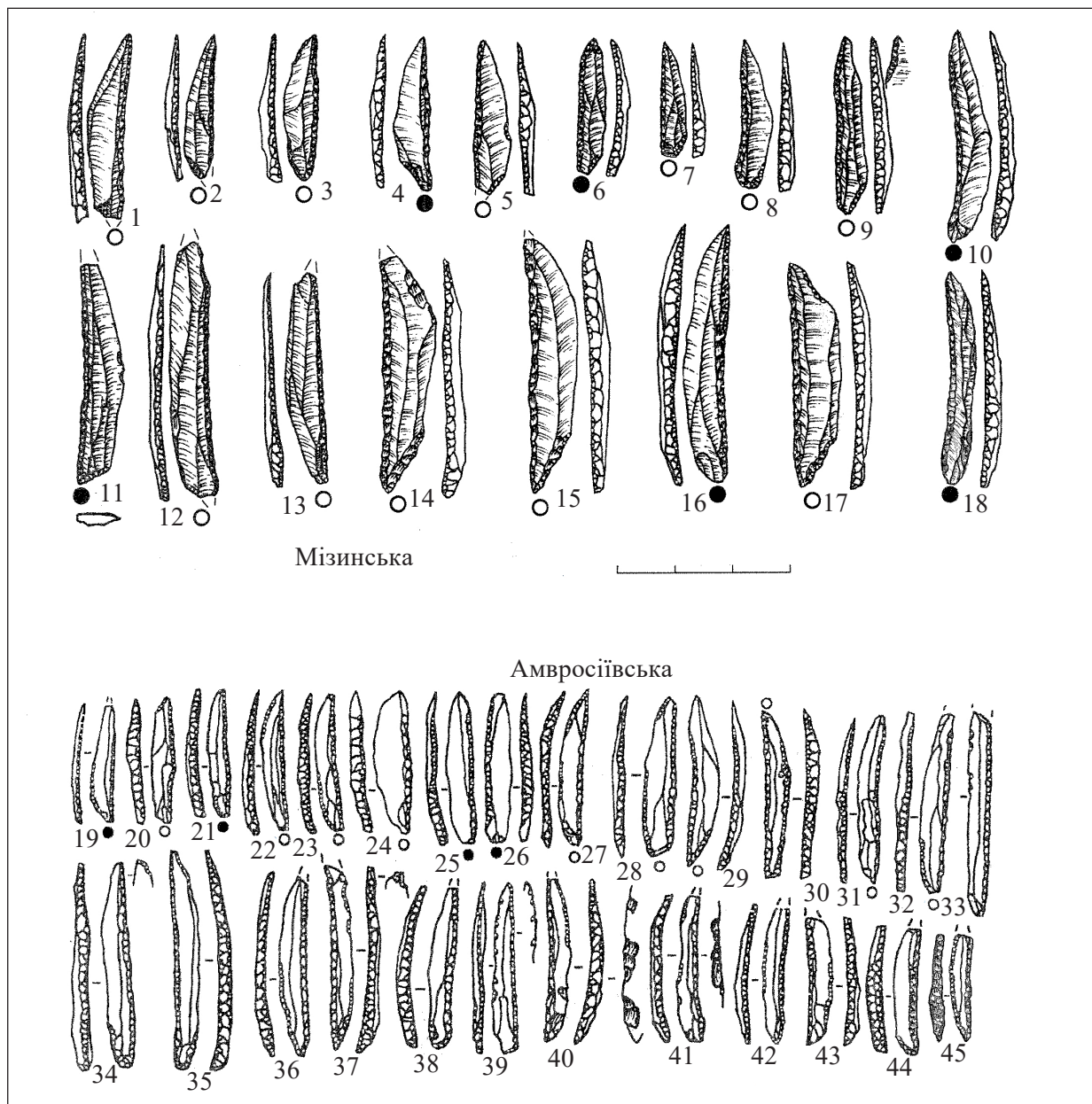

Рис. 4. Мікроліти мізинської (Нужний 2015, рис. 90, 113, 113-А) та амвросіївської (Нужний, Кротова 2007, рис. 4) індустрій
 Fig. 4. Microliths of the Mizyn (Нужний 2015, рис. 90, 113, 113-А) and Amvrosiivka (Нужний, Кротова 2007, рис. 4) industries

віднести її до ранньої пори верхнього палеоліту (Гладких, Люрін 1974, с. 42-46). Попри те що всі матеріали стоянки Збраньки залягали в оранці, архаїзм комплексу через його грубість та історіографічна традиція дали підстави дослідникові пам'ятки Д. Я. Телегіну датувати її початком верхнього палеоліту — «між Радомішлем та Пушкарями» (Телегин 1980, с. 251).

На час розкопок стоянки Шоломки І Д. Ю. Нужний (1997; 1998; 2000) перебував під впливом уже сталого уявлення про архаїзм верхньопалеолітичних пам'яток Овруччини. Тож коли йому відкрилася реальна стратиграфія культурного шару стоянки (на глибині всього

20–30 см від поверхні, на межі голоценового ґрунту та плейстоценового лесу), він не повірив своїм очам і вирішив, що залягання верхньопалеолітичних решток на такій незначній глибині пояснюється тим, що «під час спорудження протиерозійних валів уздовж сусіднього яру у 60-х роках приблизно 30–50 см лісового ґрунту та верхню частину лесоподібних суглинків, безперечно, було зрізано бульдозером» (Нужний 2000, с. 42; 2015, с. 143).

Роботи Східноволинської експедиції НАН України на чолі з А. П. Томашевським та Овруцької експедиції НАН України (керівник Л. Л. Залізняк) на пам'ятках палеоліту Овруч-

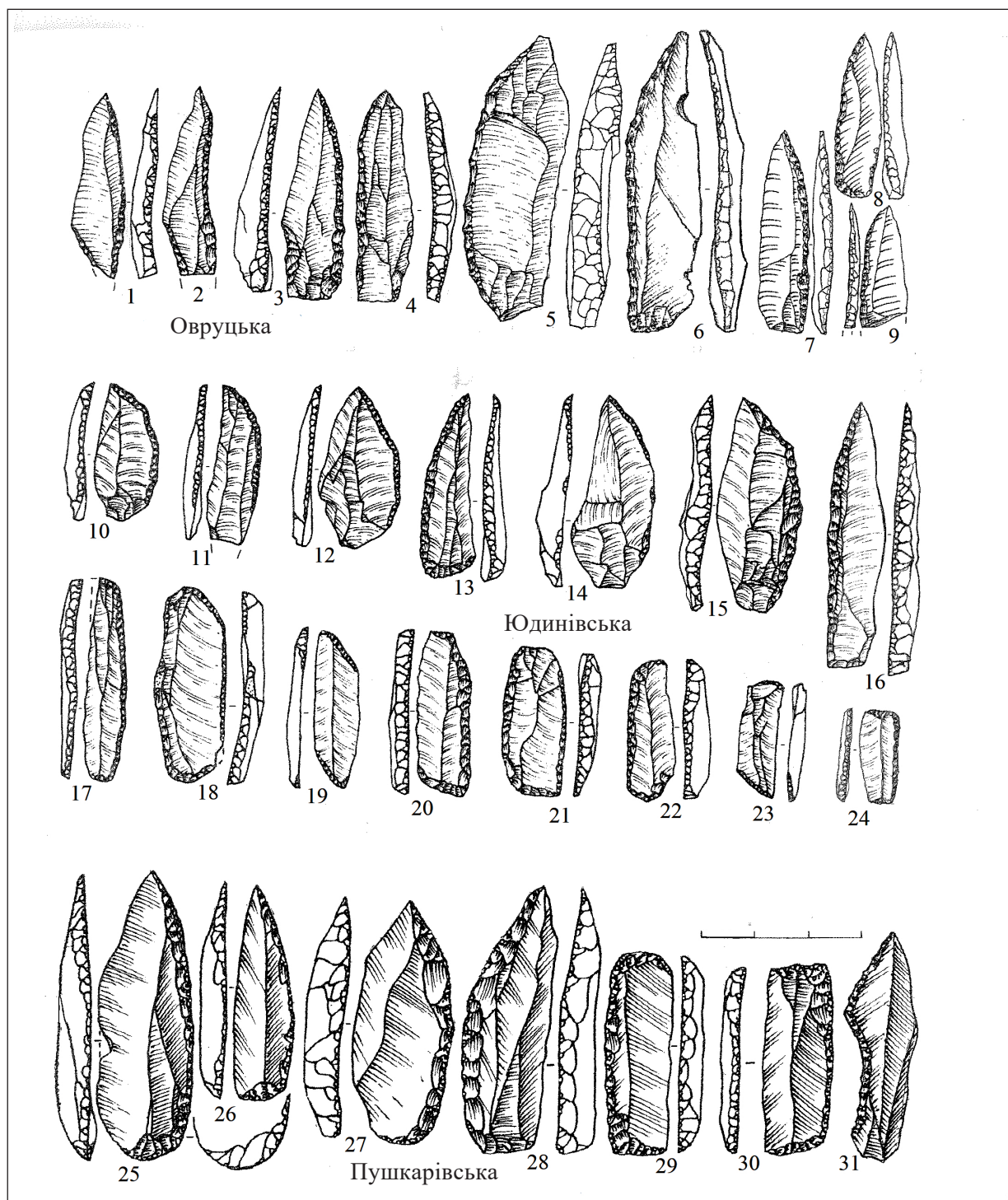

Рис. 5. Мікроліти овруцької (Нужний 2015, рис. 70: 1; 77: 7, 8, 13, 15; Залізняк 2017, рис. 3: 1; 5: 1, 2), Юдинівської (Нужний 2015, рис. 193) та пушкарівської (Залізняк 2010, рис. 3: III) індустрій

Fig. 5. Microliths of the Ovruch (Нужний 2015, рис. 70: 1; 77: 7, 8, 13, 15; Залізняк 2017, рис. 3: 1; 5: 1, 2), Yudynove (Нужний 2015, рис. 193) and Pushkari (Залізняк 2010, рис. 3: III) industries

чини не підтвердили припущення Д. Ю. Нужного про знесення верхньої частини відкладів стоянки Шоломки I бульдозером. За 25 років, що минули після розкопок Д. Ю. Нужним стоянки Шоломки I, на Овруцькому краї

зусиллями співробітників згаданих експедицій було відкрито й обстежено з десяток нових епігравецьких пам'яток. Культурні шари нових стоянок (Залізняк 2021, с. 8-17), як і шар стоянки Збраньки, дослідженої Д. Я. Телегіним

у 1976 р., були зруйновані оранкою, оскільки залягали неглибоко, в аналогічних Шоломкам І геологічних умовах — на глибині всього 20–30 см, безпосередньо під тонким голоценовим ґрунтом. Перекривання культурних відкладів численних епіграветських пам'яток Овруччини голоценовим ґрунтом свідчить про їх пізній у межах верхнього палеоліту фінальнопалеолітичний час, можливо 13–12 тис. р. т. (Залізняк 2017, с. 11-15; 2021, с. 12). Незначна глибина залягання культурного шару пам'яток стала причиною руйнування більшості з них оранкою.

Щодо давньої історіографічної традиції вбачати в овруцькій крем'яній індустрії певний архаїзм, то, на нашу думку, він ілюзорний. Дійсно, крем'яні артефакти стоянок виглядають грубими й недосконалими, що пояснюється низькою якістю місцевого кременю, дрібні гальки якого трапляються біля підніжжя високого лівого берега р. Норинь та на дні глибоких ярів Овруцького кряжу.

В. П. Чабай (2020) означив час існування епіграветських індустрій Північної України із залученням усіх відомих на сьогодні радіовуглецевих дат пам'яток Північної України.

Пізньюмолодовська індустрія

Пізньюмолодовську епіграветську фазу (або індустрію) молодовської граветської культури, як зазначалося, Д. Ю. Нужний заперечував із часів відомої епіграветської коференції 1999 р. (Нужний 2000; 2003; Нужний, Пясецький 2003; Залізняк 2004, с. 125-136) до виходу його монографії 2015 р., де вона фактично була визнана дослідником під новою назвою «раннього епігравету Надністров'я» (Нужний 2015, с. 121-124). Схоже визнанню дослідником епіграветської фази розвитку молодовського гравету сприяло ретельне вивчення ним матеріалів численних шарів стоянок Молодове V та I, зокрема їх верхньої пачки (Нужний 2015, с. 93-125).

Тематика епігравету Подністров'я має досить глибоку історіографію, яка сягає своїм корінням щонайменше відкриття й дослідження О. П. Чернишем (1973; 1975; 1987) багатшарових молодовських стоянок у повоєнний час. Пізньюмолодовська індустрія гравету виділена на матеріалах верхніх 5–1 шарів Молодове V та верхнього «мезолітичного» шару Молодове I. Вона являє собою подальший розвиток граветських традицій молодовської культури Середнього

Подністров'я на пізньюльодовиковій епіграветській стадії їх розвитку. О. П. Черниш (1987), І. К. Іванова (1987), П. Езарц (Haesaerts et. al. 2003), Залізняк (1995, 1998) датують пізньюмолодовські (епіграветські) шари за даними геології та радіовуглецевими датами в широких межах пізнього льодовиків'я 18–12 тис. р. т. Д. Ю. Нужний відніс пізньюмолодовські матеріали до раннього епігравету Подністров'я і датував 18–17 тис. р. т. (Нужний 2015, с. 121-124). Маркерними для пізньюмолодовської індустрії є ланцети і граветські вістря з притупленням краєм та прямокутники, серед яких домінують доволі великі вкладні (рис. 4: 19–37).

Крім видимих успіхів із систематизації епіграветських пам'яток мисливців на мамонтів півночі України, також відбувся певний прогрес у культурній диференціації та періодизації численних епіграветських стоянок мисливців на бізонів степового півдня країни. Видимі результати в цьому напрямі досягнуті завдяки зусиллям О. О. Кротової, В. Н. Станко, І. В. Сапожникова, М. П. Оленковського, С. П. Смольянинової, О. Ф. Горелика та інших дослідників. Найпомітнішим культурно-історичним явищем пізнього льодовиків'я Надчорномор'я та Надазов'я є ранньоєпіграветські стоянки типу Амвросіївка, що фігурують у працях згаданих учених під різними назвами і в різному статусі (тип пам'яток, культура, культурна традиція, індустрія тощо) і датуються 19–18 тис. р. т.

Амвросіївська індустрія

Амвросіївська індустрія, за О. О. Кротовою, охоплює, крім епонімної пам'ятки, також стоянку Нововолодимирівка (Кротова 2013, с. 211-213). Щоб уникнути різнобою, будемо користуватися прийнятим у цій статті терміном «індустрія», хоч авторка у своїх останніх публікаціях оперує традиційним терміном «пам'ятки типу Амвросіївка». Їм властивий специфічний комплекс мікролітів, представлений переважно дрібними (2–3 см) вістрями на вигнутих у профіль мікропластинах, притуплених по довгому, прямому краю дорсальною крутою ретушню та діагонально ретушованою базою (рис. 3: 19–45).

Віднайдена Д. Ю. Нужним унікальна колекція близько 70-ти переважно цілих своєрідних мікрівістер з Амвросіївського кістковища (розкопки 1940-х) дає підстави назвати цей тип вістер (із прямою, круто ретушованою спинкою та діагонально ретушованою базою) (Нужний,

Кротова 2007, с. 92-101, рис. 4) вістрями амвросіївського типу. Виразна серія аналогічних вістер походить із розкопок О. О. Кротової амвросіївського кістковища в 1980–1990-х роках (Сапожнікова 2003, рис. 1).

Мікропластинки для мікролітів амвросіївського типу отримували з невеликих торцевих нуклеусів типу «сагене» (Нужний, Кротова 2007, с. 94–95, 101). Ранньоєпіграветські пам'ятки амвросіївської індустрії датуються 19–18 тис. р. т. і мають в крем'яному інвентарі як граветські, так і епіоріньякські вироби, що свідчить про формування цієї версії епігравету внаслідок синтезу згаданих двох традицій (Кротова 2000, с. 33; 2013, с. 211–213). Серед граветських елементів амвросіївських комплексів назвемо вістря з притупленим крутою ретушшю краєм, а серед епіоріньякських — мікротріасні типу «дюфур», нуклеуси «карене», окремі оріньякоїдні скребачки високого профілю, багатофасеткові серединні різці.

О. О. Кротова простежує у Надазов'ї окремі пам'ятки ще двох пізньоєпіграветських культур: кам'янобалківської (Федорівка) та янісольської (Кротова 2013, с. 211–212). Загалом численні епіграветські пам'ятки азово-чорноморських степів потребують культурно-хронологічної систематизації на сучасному науковому рівні.

Строкатість епігравету Європи визнають не лише українські дослідники, але й французький археолог Ф. Джінджан та Л. А. Яковлева, які тривалий час досліджують відому епіграветську стоянку Гінці на Полтавщині (Djindjian, Yakovlieva 2021). Визнаючи значну варіабельність індустрій пізнього льодовиків'я Європи, згадані автори пояснюють її *«адаптацією до кліматичних умов та екологічних коливань»*¹. Якщо різноманіття індустрій верхнього палеоліту та мезоліту дійсно є наслідком адаптації окремих мисливських колективів до різних природних умов, то чому в умовах відносно одноманітного природно-кліматичного середовища мамонтових тундро-степів у Середньому Подніпров'ї наприкінці льодовиків'я фактично одночасно співіснували носії різних епіграветських індустрій — мізинської, межирицької, овруцької, юдинівської (рис. 3–5)? Іншими словами, жорсткий природний детермінізм типологічної варіабельності крем'яних комплексів у багатьох випадках не можна пояснити лише

адаптацією мисливських колективів до різних природних умов. Тому більшість українських учених схильні свідомо чи підсвідомо пояснювати варіабельність крем'яних комплексів значною мірою різницею в етнокультурних традиціях їхніх носіїв або різночасовістю пам'яток. Проблема причин типологічної варіабельності крем'яних комплексів стоянок давня, але все ще далека від остаточного вирішення. Зокрема, навколо неї вже чверть століття точиться дискусія між дослідниками епігравету України (Нужний 2002, с. 61; 2003; Залізняк 2004, с. 128–132).

Ф. Джінджан та Л. Яковлева підкреслюють значну типологічну різницю між індустріями епігравету та мадлену Західної та Центральної Європи і ще більшу відмінність від них комплексів мізиньєну Східної Європи (Djindjian, Yakovlieva 2021, с. 123). Вони не бачать серед пам'яток пізнього льодовиків'я території України власне епіграветських, а об'єднують їх в окрему від епігравету Балкан та прилеглих територій Середземномор'я спільноту мізиньєн.

Тож маємо певні розходження в культурно-хронологічній інтерпретації варіабельності індустрій пізнього льодовиків'я України згаданими авторами та частиною українських дослідників. Зокрема, останні розділяють мізинську та межирицьку індустрії півночі України, тоді як автори згаданої статті розглядають їх як єдину індустрію мізиньєн. Разом із тим погляди Ф. Джінджана та Л. А. Яковлевої на історію епігравету території України багато в чому збігаються з баченням культурно-хронологічних процесів у регіоні в пізньому льодовиків'ї українських дослідників. Мається на увазі уявлення про зародження епіграветських індустрій у часи максимального похолодання 20 тис. р. т. у процесі відходу пізньограветського населення в південні регіони Європи та подальшої реколонізації півночі ранньоєпіграветською людністю, яка просунулася з півдня через потепління клімату 19 тис. р. т. Автори статті вважають Надчорномор'я своєрідним рефугіумом, у якому пізньограветське населення з Північної України (індустрія Пушкарі І) переживало негаразди максимального похолодання (Djindjian, Yakovlieva 2021, с. 119, 123).

Генезис епігравету України

На згадуваній епіграветській конференції 1999 р. у Києві було висунуто три головні версії генези епігравету України (Залізняк 2000; 2005,

¹ Переклад з англійської належить автору

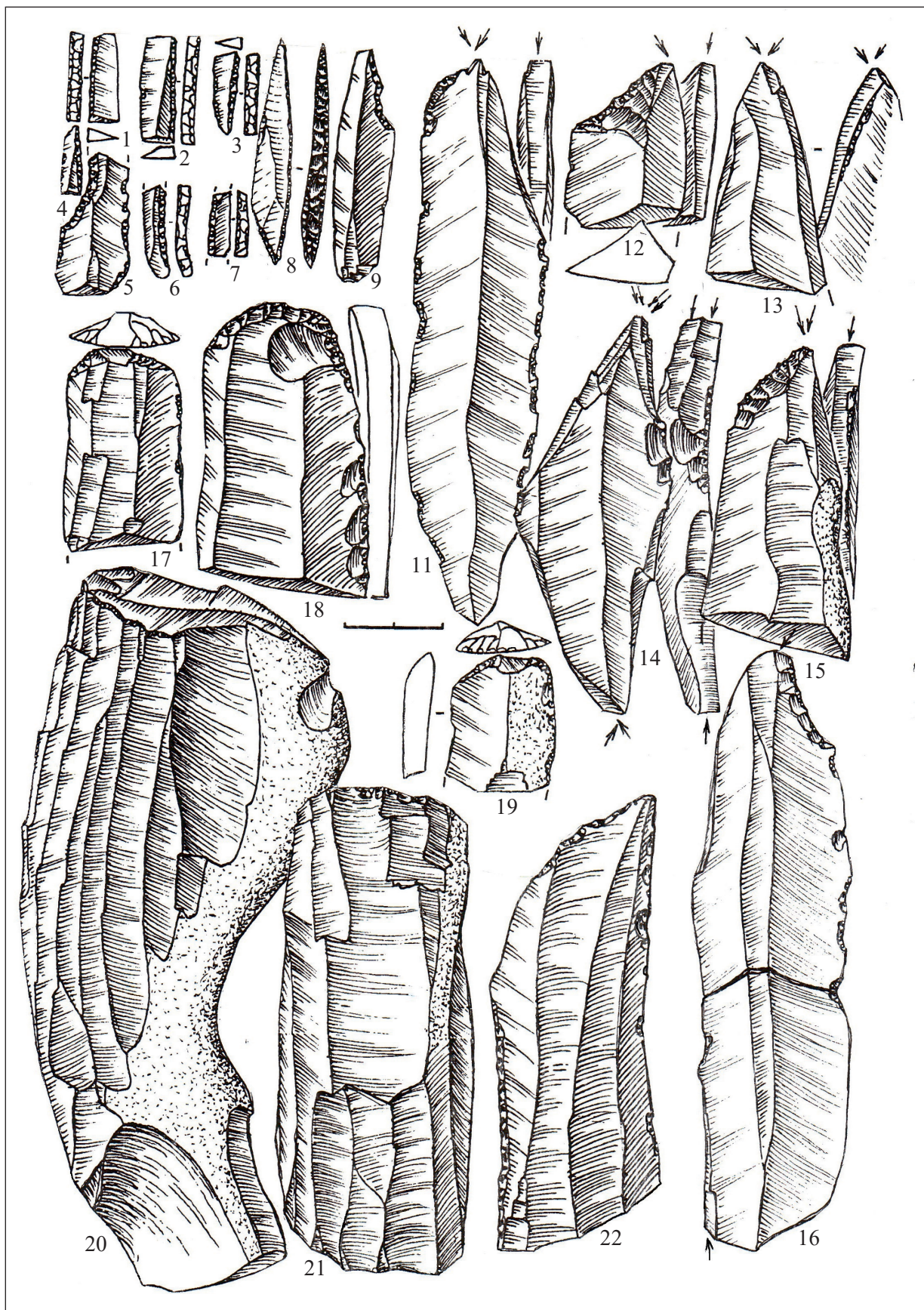

Рис. 6. Крем'яний інвентар граветської стоянки Троянове IV (Залізняк та ін. 2007)

Fig. 6. Flint inventory of the Gravettian site of Troianove IV (Залізняк та ін. 2007)

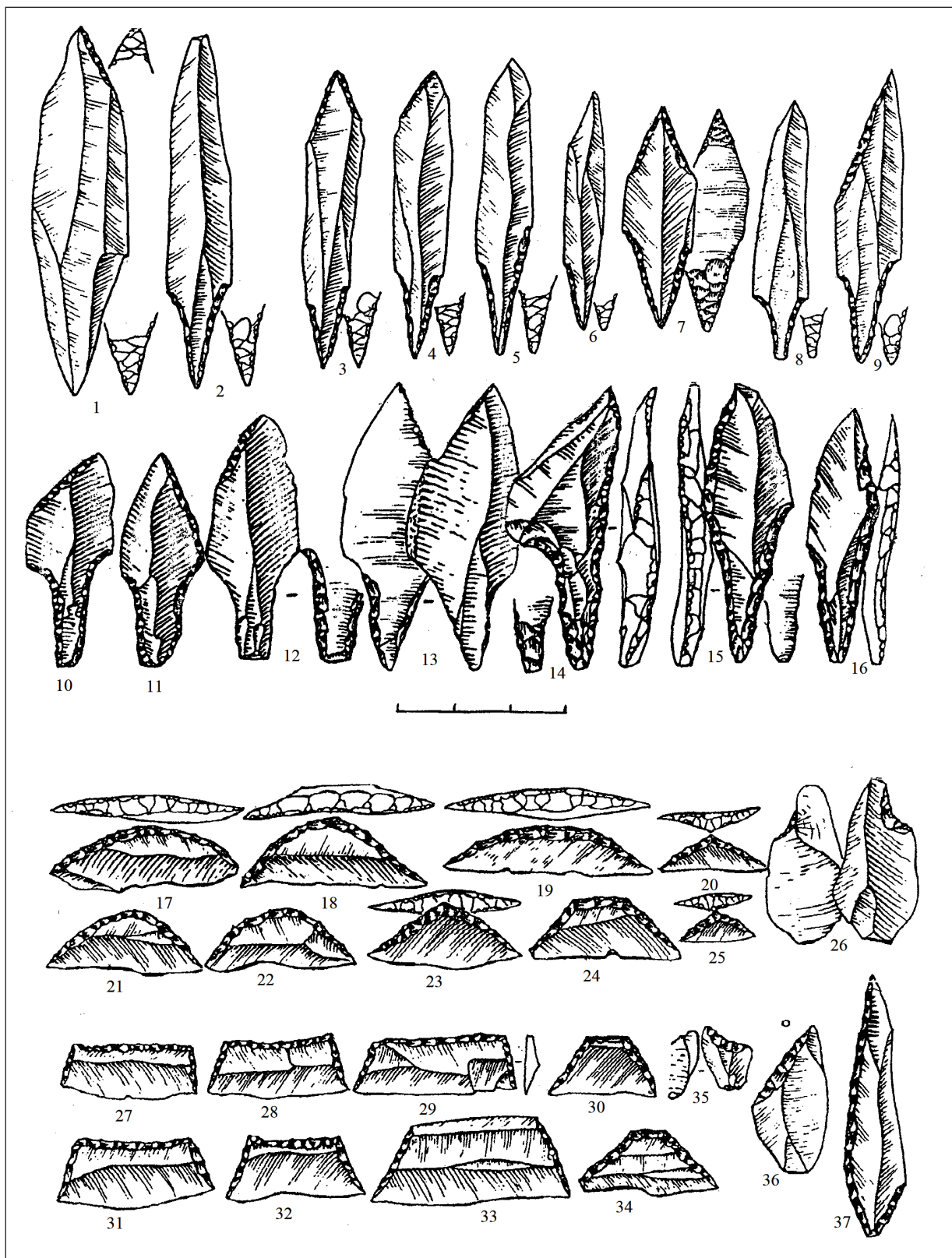

Рис. 7. Наконечники стріл фінальнопалеолітичних культур: свідерської (1–9), красносільської (10–16), шан-кобинської (17–26), осокорівської (27–37)

Fig. 7. Arrowheads of the Final Palaeolithic cultures: Swiderian (1–9), Krasnosillia (10–16), Shan-Koba (17–26) and Osokorivka (27–37)

с. 33): 1) з оріньяку; 2) зі східного гравету або вілендорфсько-костенківської культури; 3) комбіновану. Прибічники останньої виводили епіграветські пам'ятки мамонтової зони (Мізін, Межиріч, Добраничівка, Гінці тощо) від східного гравету, а епігравет Надчорномор'я (Амвросіївка, Велика Аккаржа, Анетівка II) — від епіоріньяка (стоянки Рашків VII, Анетівка I, Гордашівка, Сагайдак I, Золотівка, Муралівка). Поряд з оріньякською та вілендорфсько-костенківською версіями походження східного епігравету вже з 2000 р. фігурувала й власне граветська, за якою дністровська версія епігравету формувалася на молодовському варіанті центральноєвропейського гравету (Залізняк 2000, с. 5).

Автор цих рядків уже чверть століття вбачає витоки епігравету перш за все в граветських культурах середньої пори верхнього палеоліту Європи, що датуються в межах 30–20 тис. р. т. Мається на увазі як класичний гравет Західної та Центральної Європи, проявом якого певною мірою є молодовська культура Подністров'я, так і різні версії гравету на сході континенту від вілендорфсько-костенківської культури (т.зв. «східний гравет») до пам'яток пушкарівського типу. За походженням і по суті епігравет варто було б назвати постграветом, як його назвав А. А. Лисицин (1999, с. 118–120). Епігравет — це уніфікований, здрібнілий і спрощений нащадок гравету. Трансформація останнього в епігравет сталася близько 20 тис. р. т. під час максимуму похолодання. Специфіка інвентаря різних версій епігравету зумовлена впливами субстратного населення чи сусідів під час його формування (Залізняк 2000, с. 5; 2005, с. 36; 2010, с. 11; 2012, с. 91, 92; Залізняк та ін. 2013, с. 164–189; 2021, с. 8–9). Стійким прибічником походження епігравету від класичного європейського гравету був М. П. Оленковський (2000, с. 59).

Д. Ю. Нужний неодноразово висловлював сумніви в генетичному зв'язку епігравету з класичним граветом, зокрема з перигордієном Франції чи східним граветом Центральної та Східної Європи. Його локальні прояви, «*попри уживаний термін «епігравет», іноді ніяк прямо не пов'язуються із власне граветом як культурним явищем*» (Нужний 2000, с. 54). Як переконаний «технократ», він категорично виключав можливість реконструкції етно-генетичних процесів у кам'яну добу на основі відмінностей крем'яного інвентаря стоянок

(Нужний 2002, с. 60–61). Однак із початку 90-х років XX ст. дослідник саме на основі аналізу морфології крем'яних виробів дійшов висновку про генетичний зв'язок епігравету Східної Європи зі східним граветом у розумінні М. В. Аніковича, тобто з вілендорфсько-костенківською культурою (Нужний 1992, с. 27, 166; 2002, с. 77).

Останнім часом більшість українських дослідників убачають генетичне коріння епігравету України в граветській традиції середньої пори верхнього палеоліту. Саме там їх бачать і більшість європейських дослідників (Kozlowsky 1986; ред. Амирханов 1998; Djindjian, Kozlovsky, Otte 1999). Визнав це у своїй останній монографії і найбільший противник граветської версії походження епігравету Д. Ю. Нужний (2015, с. 121–124, 133), погляди якого, як зазначалося, часом принципово відрізнялися від розуміння явища епігравету колегами. Нагадаю, що дослідник вважав епігравет не культурною традицією, а етапом розвитку верхньопалеолітичної технології обробки кременю, яка через свою ефективність 19–18 тис. р. т. поширилася Європейським континентом у спільнотах різних культурних традицій (Нужний 2000, с. 54).

Як зазначалося, Д. Ю. Нужний не визнавав існування епіграветської фази розвитку молодовської граветської культури, бо вважав, що розвиток граветської традиції на Середньому Дністрі увірвався до 17 тис. р. т. (Нужний, Пясецький 2003, с. 70). Однак у 2015 р. дослідник суттєво змінив свою точку зору і погодився з прибічниками граветських витоків епігравету Подністров'я, стверджуючи про «*поступове переростання однієї з версій Східного Гравету у місцевий ранній Епігравет*» (Нужний 2015, с. 133). Під останнім він розумів матеріали 1–6 шарів Молодове V, прямі аналогії яким він бачив у матеріалах шару 5 стоянки Косоуци (Нужний 2015, с. 123). Однак епігравет в Косоуцах, за П. Езарцем лежить в шарах 3–1 (Noiret 2009, с. 259), які містять мікровістря, схожі на вкладні амвросіївського та мізинського типів (рис. 4), а не на мікроліти з граветських шарів Молодови V (рис. 3), які дійсно притаманні шару 5 Косоуц, на думку молдавських колег (Борзьяк, Давид 1986; Борзьяк, Коваленко 1987; Борзьяк, Кулаковська 1998). Тож шар 5 Косоуц це ще класичний молодовський гравет, а вищі шари 3–1 вже епігравет, але вже не молодовський. Він своєрідний, з мікровістрями, які генетично

не пов'язані з граветом Подністров'я і вперше з'являються на найдавніших в Україні епіграветських пам'ятках півдня типу Амвросіївка, Анетівка II, Акаржа 19 тис. р. т.

«Пізній етап епігравету на території Західної України характеризує індустрія мізинського типу з комплексу Бармаки» (Нужний 2015, с. 442). З цим твердженням Д. Ю. Нужного можна погодитися, зауваживши, що маркерні для Мізину та Бармаків вістря з прямою спинкою та діагональним сксом базового кінця схоже принесли на Волинь та Подесення граветські мисливці степового Надчорномор'я, які в часи потепління 19–18 тис. р. т. рушили на північ, зокрема й долиною Дністра, де полишили пам'ятки типу 3–1 шарів Косоуц (рис. 2).

Коли понад двадцять років тому Д. Ю. Нужний разом із В. К. Пясецьким на основі яскравих паралелей між крем'яними комплексами Бармаків та Мізина виділили мізинську індустрію, постало питання можливої міграції палеолітичних мешканців Бармаків на 500 км на схід у Подесення. Однак Дмитро Юрійович до такої перспективи поставився скептично. *«Побудова різних «етноісторичних карт» чи напрямків «міграційних шляхів» з ефектними стрілками тощо видається, м'яко кажучи, некоректною, оскільки їх можна з тим самим успіхом розвернути в протилежному напрямку»* (Нужний, Пясецький 2003, с. 70).

Останніми роками поширилася гіпотеза про походження мізинської індустрії із Середнього Подністров'я. Однак молодовський гравет не найкраща кандидатура на пращура епігравету типу Бармаки-Мізин. Адже комплекс мікролітів останніх принципово різниться від мікролітів верхніх шарів Молодове I, V. Характерні для шарів 1–5 Молодове V великі ланцети, сегментоди, прямокутники абсолютно відсутні серед значно дрібніших, типологічно інших мікролітів Бармаків та Мізина (порівняйте мікроліти на рис. 3: 19–37 і рис. 4: 1–18). Така помітна різниця мікронаборів згаданих пам'яток не свідчить про їх генетичний зв'язок, скоріше, навпаки. Тому немає підстав виводити мізинську індустрію від раннього епігравету верхніх шарів стоянки Молодове V.

Більш переконливими видаються аргументи В. П. Чабая, який висунув гіпотезу про витоки мізинської індустрії не з верхніх горизонтів Молодове V, I, а з епіграветських шарів 1–3В багатопарової стоянки Косоуц, що розташована на 100 км нижче за течією Дністра від мо-

лодовських стоянок (Борзійак, Давид 1986, с. 130–137; Борзійак, Коваленко 1987; Борзійак, Кулаковська 1998; Коваленко, Кетрару 1999, с. 190; Noiret 2009, р. 249–274). За В. П. Чабая, наявність у зазначених епіграветських шарах Косоуц маркерних для мізинської індустрії мікрівістер на пластинках із прямим притупленим краєм та скісним ретушуванням базової частини (рис. 4: 1–18), при повній відсутності чотирикутників, типологічно пов'язує мізинську індустрію з епіграветом Косоуц (Чабай та ін. 2020, с. 23). Відзначені В. П. Чабая паралелі між комплексами мікролітів Мізина та верхніх шарів Косоуц дійсно існують. На жаль, колекції виробів із Косоуц ще не опубліковані належним чином. Тож остаточне вирішення питання спорідненості комплексів із верхніх шарів Косоуц із колекціями з Бармаків та Мізина — справа майбутнього.

Водночас потребує пояснення факт підстилання епіграветських шарів 1–3В Косоуц зі специфічними мікролітами мізинського типу (рис. 4: 1–18) граветським шаром 5 (12), який, за І. А. Борзіяком, П. Езарцем та Д. Ю. Нужним, датується 18–17 тис. р. т. (Haesaerts et. al. 2003; Noiret 2009, р. 255, 346) і містить мікроліти, аналогічні пізньомолодовським (рис. 3), які не можуть бути прототипами мізинських мікролітів, що характерні для верхніх шарів стоянки Косоуц (Нужний 2015, с. 123, 442). Принципова різниця комплексів мікролітів з епіграветських шарів Косоуц, порівняно з мікролітами пізньомолодовського типу шару 5 (12), фактично заперечує можливість генетичного зв'язку верхніх епіграветських шарів із нижніми граветськими. Тоді на якому генетичному підґрунті постали верхні шари стоянки, з яких у наш час виводять індустрію мізинського типу?

А чи не може мізинська версія епігравету походити від ранніх епіграветських пам'яток азово-чорноморських степів типу Амвросіївка? Мікролітичні комплекси Мізина та Бармаків мають прямі паралелі серед мікролітів Амвросіївки, Анетівки II, Акаржі. Маркерні для мізинської індустрії вістря з прямою, круто ретушованою спинкою та скісним ретушуванням базової частини (рис. 4: 1–18) дуже нагадують провідний тип мікролітів раннього епігравету Азово-Чорноморських степів — вістер амвросіївського типу (рис. 4: 19–45). Хіба що на півдні мікрівістря дрібніші та мають більш вигнутий профіль, оскільки виготовлялися з мікроплатівок, знятих із нуклеусів типу «карене», властивих

оріньякській технології. Відповідно, серед мікролітів трапляються мікровістря типу «дюфур», а різці представлені переважно оріньякоїдними багатофасеткованими формами, часто серединних типів, а не бічними ретушними, властивими для більш пізніх епіграветських пам'яток. Оріньякоїдні форми в комплексах амвросіївської індустрії, як зазначалося, пояснюються участю в їх генезі носіїв епіоріньякських традицій. На генетичний зв'язок мізинської індустрії з більш ранньою амвросіївською може вказувати відсутність в обох комплексах прямокутників (рис. 4), характерних для межиріцької індустрії Середнього Подніпров'я (рис. 3: 10–18).

Тож принципова різниця матеріалів з верхніх епіграветських шарів Косоуц, де відсутні прямокутники і ланцети, але є мікровістря мізинського (чи амвросіївського) типу, від підстилаючих шарів із мікролітами пізньомолодовських типів (прямокутники, ланцети, але без мізинських вістер зі скісною ретушню на базисному кінці) може пояснюватися генезою епігравету Косоуц на основі молодовського гравету, а традиціях амвросіївського епігравету, представленого на Нижньому Дністрі та у степовому Побужжі відомими стоянками Акаржа та Анетівка II. Це раннє епіграветське населення в процесі розселення долиною Дністра в північному напрямку під час потепління 18 тис. р. т. схоже полишило сліди свого впливу на Середньому Дністрі у верхніх епіграветських шарах Косоуц (рис. 2).

У світлі сказаного прообразом маркерних для мізинської індустрії мікровістер із прямою притупленою спинкою та діагонально підретушованою базою, вірогідно, були типологічно близькі їм мікровістря амвросіївського типу (рис. 4: 19–45) з ранньоепіграветських стоянок Азово-Чорноморських степів — Амвросіївка, Акаржа, Анетівка II. Із початком потепління 18 тис. р. т. після холодного максимуму носії епіграветських традицій амвросіївського типу брали участь у реколонізації півночі України. У процесі розселення на північ вони вплинули на формування мікронабору верхніх епіграветських шарів Косоуц і 17 тис. р. т. заснували мізинську індустрію на Волині (Бармаки), звідки її носії просунулися на схід на Десну (Мізін).

Якщо вже шукати епіграветських нащадків молодовського гравету Середнього Подністров'я, то, можливо, слід звернути увагу

на межиріцьку індустрію Середнього Подніпров'я. Тут є і ланцети, і прямокутники, прообрази яких маємо серед маркерних мікролітів молодовського гравету (рис. 3). Щоправда, межиріцькі мікроліти значно дрібніші й витонченіші від молодовських. Однак цього й слід було очікувати від здрібнілого епіграветського нащадка масивного гравету Подністров'я.

Процес трансформації молдовського гравету Подністров'я в епігравет межиріцького типу Середнього Подніпров'я якоюсь мірою демонструють матеріали багатощарової стоянки Володимирівка, дослідженої О. П. Чернишем на лівій притоці Південного Бугу р. Синюсі у 1946–1947 рр. (Черниш 1953). Нижні восьмий і сьомий шари пам'ятки дали матеріали, що мають прямі аналогії в граветських комплексах молодовської культури Середнього Дністра. Верхні 6–1 шари Володимирівки містили крем'яні комплекси класичного епігравету. Особливо виразна колекція крем'яно походить із третього шару пам'ятки (рис. 1), який отримав радіовуглецеву дату за кісткою північного оленя 17.820 ± 80 р. т. (GrA 33125). Також маємо дати за кісткою для четвертого та шостого епіграветських шарів Володимирівки — 17.700 ± 210 р. т. Ki-11679 та 20.050 ± 210 р. т. Ki-11680 відповідно (Jakovleva 1998; Djindjian, Yakovlieva 2021, p. 123).

Крем'яний комплекс найбільш насиченого знахідками шару 3 Володимирівки (Черниш 1953, с. 38–52) містить класичні для епігравету форми: невеликі одно- та двоплощинні призматичні нуклеуси (рис. 1: 15–16), вкорочені кінцеві скребачки (рис. 1: 11–14, 37–40), численні бічні ретушні різці (рис. 1: 41–50). Комплекс мікролітів третього шару Володимирівки (рис. 1: 17–34) являє собою щось середнє між масивними мікролітами молодовського гравету Дністра (рис. 4: 19–37) та дрібними мікроткладнями пам'яток межиріцької індустрії Київщини (рис. 4: 1–18). Провідними типами мікролітів епіграветських шарів Володимирівки є ланцети (рис. 1: 1, 23–24), сегментоїди (рис. 1: 22), прямокутники та їх уламки (рис. 1: 27–28, 30), які також є маркерними як для гравету Дністра (рис. 3: 19–37), так і для межиріцьких пам'яток Подніпров'я (рис. 3: 1–18). Однак три означені комплекси мікролітів (пізньомолодовський, володимирівський та межиріцький) різняться між собою технікою виготовлення і розмірами. Загальна тенденція — це зменшення розмірів та

вдосконалення технології в напрямку із заходу на схід, від великих мікролітів пізньомолодовських стоянок, через епігравет Володимирівки до мікролітичних вкладнів пам'яток межиріцького типу Середнього Дніпра.

Головним об'єктом мисливського промислу епіграветського населення Володимирівки, як і людності, що полишила верхні шари молодовських стоянок та Косоуц, був північний олень. Тобто мешканці пізнього льодовиків'я Побужжя та Подністров'я належали до єдиного господарсько-культурного типу мисливців на північного оленя.

Багаторічні дослідження археологічної експедиції Києво-Могилянської академії на чолі з Л. Л. Залізняка численних палеолітичних стоянок на р. Велика Вись у Центральній Україні суттєво розширили територію українського гравету. Зокрема, протягом 2006–2017 рр. поблизу м. Новомиргород у Середньому Подніпров'ї досліджено кілька стоянок із класичним граветським крем'яним інвентарем: Троянове IVA, IVB, Троянове V, Озерове, Андріївка IX, Рубаний міст, Лікареве). Крем'яним комплексам стоянок властиві значні розміри артефактів. Домінують великі призматичні нуклеуси (рис. 6: 20–21), великі, широкі (до 3–4 см) і масивні пластини з характерною для граветської технології «губкою» над відбивним горбком з черевця, яка свідчить про застосування м'якого відбійника при отриманні пластинчастих заготовок. Виготовлені на довгих, масивних пластинах різці (рис. 6: 1–16), переважно серединних та кутових типів кількісно значно переважають скребачки — кінцеві, на великих пластинах (рис. 6: 17–19). Мікроліти, на жаль, нечисленні, представлені уламками пластинок та граветських вістер з обрубаним крутою, зустрічною ретушню довгим краєм (Залізняк та ін. 2013, с. 106–193) (рис. 6: 1–9).

Прикметною особливістю комплексів типу Троянове IV Центральної України є повна відсутність деяких класичних граветських форм, поширених у переважній більшості граветських індустрій Європи, зокрема й на її сході. Маються на увазі листоподібні вістря павлівського типу на великих пластинах з ретушованими краями, асиметричні наконечники з виїмками. «Ніж костенківського типу» представлений єдиним екземпляром в колекції Троянове IVA (Залізняк та ін. 2013, с. 137, рис. 23: 2).

Все ж за основними показниками крем'яні комплекси зі стоянок поблизу с. Троянове, що на Правобережжі Середнього Дніпра (рис. 2),

аналогічні граветським матеріалам з нижніх 7–8 шарів Володимирівки і мають прямі паралелі в матеріалах пізнього молодовського гравету Подністров'я. Тож маємо підстави говорити про поширення граветського населення з Середнього Подністров'я у східному напрямку через Побужжя майже до Дніпра, тобто більш ніж на 350 км на схід від Дністра (рис. 2). Типово граветський вигляд матеріалів з нижніх 7–8-го шарів Володимирівки та зі стоянок поблизу с. Троянове свідчить, що розселення граветського населення Подністров'я на схід сталося ще до початку максимального похолодання 20 тис. р. т., можливо напередодні погіршення клімату (Залізняк та ін. 2007а; 2007б; 2010; 2013, с. 186–189). Про це свідчать геологічні умови залягання культурних решток згаданих граветських стоянок околиць с. Троянове — у верхніх горизонтах бузького лесу, який відкладався від 27 до 20 тис. р. т., тобто до закінчення максимального похолодання. До таких висновків дійшла відомий палеограф Ж. М. Матвіїшина, яка неодноразово з колегами вивчала геологію згаданих стоянок (Залізняк та ін. 2013, с. 253, 266).

На користь приходу граветського населення із Середнього Подністров'я у Побужжя і далі на схід, на Правобережжя Дніпра (стоянки поблизу с. Троянове) ще до максимуму похолодання свідчить дата VI шару Володимирівки — $20,050 \pm 210$ р. т. Ki-11680 (Djindjian, Yakovlieva 2021, с. 123). Зазначений VI шар стоянки, дата якого припадає на максимум похолодання, перекривав нижні VII та VIII шари Володимирівки з типово граветським інвентарем молодовського типу. Тож нижні граветські шари пам'ятки датуються часом, що передував максимуму похолодання.

Таким чином, дослідженнями граветських стоянок поблизу с. Троянове на Новомиргородщині встановлено факт просування носіїв молодовського гравету далеко на схід майже до Дніпра ще до максимального похолодання 20 тис. р. т. (Залізняк та ін. 2007а, 2007б, 2010, 2013, с. 186–189). Саме ці граветські мігранти з Дністра на схід до Дніпра могли стати генетичним підґрунтям межиріцької версії епігравету Середнього Подніпров'я (рис. 2).

В. П. Чабай, проаналізувавши півтори сотні відомих радіовуглецевих дат палеолітичних стоянок півночі України, дійшов висновку про депопуляцію Середнього Подніпров'я

внаслідок різкого падіння температур у проміжок часу 25–20 тис. р. т. Похолодання змусило відійти людність різних груп східного гравету на південь. Однак із початком потепління 19 тис. р. т. відбулася реколонізація, тобто повторне заселення знелюдненого на 5 000 р. унаслідок максимуму похолодання Середнього Подніпров'я. На думку В. П. Чабая та його співавторів, «відправним пунктом епіграветської реколонізації Волині був Пруто-Дністровський регіон», граветське населення якого не полишало батьківщину і під час максимуму похолодання (Чабай та ін. 2020, с. 23; eds. Chabai, Maier 2025). На основі граветських традицій Середнього Подністров'я, а точніше, на базі епігравету верхніх шарів Косоуц, за В. П. Чабая, формувалася мізинська індустрія, носії якої з початку потепління 19 тис. р. т. просуваються на північ до Волині (Бармаки). Пізніше епіграветські мігранти з Подністров'я через Волинь рухалися на схід, заселяючи безлюдні території Середнього Дніпра та Подесення (Мізин). Так у Середньому Подніпров'ї після холодного максимуму близько 18 тис. р. т. з'явилися епіграветські мисливці на мамонтів, батьківщиною яких було Подністров'я та Прикарпаття. Вони поширили тут мізинську та овруцьку індустрію епігравету. Якщо перша, як зазначалося раніше, походить від епіграветських мисливців на оленів Косоуц (Чабай та ін. 2020, с. 23), то другу Д. Ю. Нужний пов'язав із ранньоепіграветським комплексом Жидачів із Прикарпаття (Нужний 2015, с. 125–133).

Звичайно, така складна й масштабна панорама спочатку депопуляції, а згодом реколонізації Північної України епіграветськими мисливцями на мамонтів після максимуму похолодання ще потребує допрацювання й деталізації.

Досліджуючи витоки епігравету України, варто зважати, що його європейські аналоги (різновиди мадлену Західної та Центральної Європи, епігравет Італії та Карпатського басейну) більшість дослідників виводять із класичного гравету. Останній фактично був не лише хронологічним, а й типологічним та генетичним попередником свого молодшого, здрібнілого і спрощеного нащадка — епігравету. Зокрема, в Подністров'ї граветська культурна традиція, судячи з матеріалів багатшарових стоянок Молодове I, V, Косоуц, розвивалася з 30 тис. р. т. до 12 тис. р. т., тобто протягом майже двадцяти тисяч років, безпосередньо трансформувалися 19 тис. р. т. в епіграветську.

Тобто відома пізньомолодовська культура чи стадія розвитку пізнього палеоліту Подністров'я О. П. Черниша, по суті, була пізньою епіграветською фазою розвитку граветських традицій у Подністров'ї (Залізняк 2000, с. 5).

Якщо епігравет Подністров'я виріс на власній генетичній основі гравету молодовської культури, то генеза епігравету степового Надчорномор'я та Надазов'я була складнішою. Наявність у ранніх епіграветських комплексах степової України (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Акаря) окремих епіоріньякських елементів (мікрівкладні «дюфур», нуклеуси типу «карене», високі нуклеоподібні скребачки «карене», багатофасеткові серединні різці) вказує на участь у становленні епігравету степового півдня носіїв епіоріньякських традицій (Рашків VII, Гордашівка, Анетівка I, Сагайдак I, Муралівка, Золотівка тощо).

Узгодити між собою різні варіанти генези епігравету могла б версія його формування, яку автор цих рядків розробляє вже майже чверть століття (Залізняк 2000, с. 5; 2005, с. 36; 2010, с. 11; 2012, с. 91, 92; 2017, с. 4; 2021, с. 8–9; Залізняк та ін. 2013, с. 187–189; Zaliznyak 2020, р. 57–61 та ін.).

Здається не випадковим, що поява та масове поширення епіграветських пам'яток у південній смузі Європи збігається з максимальним похолоданням близько 20 тис. р. т. Напередодні останнього на півночі України та прилеглих із північного сходу територіях були поширені різновиди гравету, а саме класичний гравет (молодовська культура, Троянове IV, нижні шари Володимирівки); пам'ятки пушкарівського типу (Пушкарі I, Клоси); Радомишль I; східний гравет (Бердиж, Авдєєво, Костенки, Гагаріно, Зарайськ). У цей же час на півдні України мешкали носії епіоріньякських традицій (Рашків VII, Анетівка I, Гордашівка, Сагайдак, Муралівка, Золотівка).

Із початком максимального похолодання 20 тис. р. т. збігається зникнення як граветських, так і епіоріньякських пам'яток, зате на півдні в Надчорномор'ї з'являються перші епіграветські стоянки. Найдавніші з них датуються 19 тис. р. т. (Амвросіївка, Акаря, Анетівка II) і мають крем'яний інвентар, що містить вироби як граветських (мікрограветські вістря з прямою спинкою), так і епіоріньякських (мікроплатівки Дюфур, окремі нуклеуси Карене, багатофасеткові різці) типів. Схоже, внаслідок різкого похолодання носії граветських традицій відійшли на південь, де в

процесі контактів із місцевим епіоріньякським населенням Надчорномор'я започаткували епігравет амвросіївського типу.

Таким чином, сучасний стан джерел дозволяє реконструювати загальну схему генези епігравету України. Максимальне похолодання близько 20 тис. р. т. змусило граветських мисливців Північної України, що полишили стоянки Радомишль I, Пушкарі I, Ключи, Бердиж тощо, відійти далеко на південь. Мабуть, те саме сталося і з носіями східного гравету (вілендорфсько-костенківської культури) басейнів Верхньої Десни, Оки, Дону. Матеріали стоянки Ями на Сіверському Дінці, за О. О. Кротовою (2013, с. 197), мають паралелі в східнограветському комплексі Гагаріно з Верхньої Десни. Тож стоянка Ями демонструє просування східнограветського населення з півночі на південь, у степи Східної України.

В азово-чорноморських степах граветські мігранти з півночі зустрілися з епіоріньякським населенням, що полишило згадані стоянки Рашків VII, Гордашівка, Анетівка I, Сагайдак, Золотівка, Муралівка. Наслідком синтезу двох зазначених культурних традицій стало народження раннього, датованого 19–18 тис. р. т. епігравету Надчорномор'я (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Аккаржа) із граветськими та епіоріньякськими формами в крем'яному інвентарі і перш за все в комплексі мікролітів.

З початком потепління близько 18 тис. р. т. спорожнілу внаслідок максимального похолодання північ України заселила згадана епіграветська людність із Надчорномор'я та Надазов'я. Схоже, з Подністров'я на північний схід у Середнє Подніпров'я також рушили нащадки гравету Дністра та Пруту, де історичний процес не переривався під час максимального похолодання. Наслідком переселення носіїв молодовських традицій Середнього Подністров'я на схід стало формування граветських пам'яток типу Троянове III в Центральній Україні. Тобто реколонізація спорожнілої через максимальне похолодання півночі України відбувалася близько 18 тис. р. т. двома потоками раннього епіграветського населення: з півдня рухались носії амвросіївської індустрії, а із заходу, з Подністров'я, пізньомолодовської (рис. 2).

Процеси, подібні до тих, що відбувалися на території України під час максимуму похолодання 20 тис. р. т., протікали по всьому півдню Європи. Граветські мисливці прильодовикової смуги,

рятуючись від холодів, відійшли на південь континенту, на Піренейський, Апеннінський, Балканський півострови, а також у передгір'я гірських систем півдня Європи (Піреней, Альпи, Карпати). Саме тут в умовах контактів носіїв північних граветських традицій із місцевим населенням 19–18 тис. р. т. формувалися різні варіанти епігравету Європи. З потеплінням клімату 18 тис. р. т. епіграветські мисливці рушили на північ, у безлюдну на той час прильодовикову смугу Європи, започаткувавши локальні варіанти європейського мадлену та епігравету 18–12 тис. р. т., своєрідним східним відповідником яких є український епігравет (Залізняк 2000, с. 5; 2005, с. 36; 2010, с. 11; 2012, с. 91, 92; 2017, с. 4; 2021, с. 8, 9; Залізняк та ін. 2013, с. 187–189; Zaliznyak 2020, р. 57–61 та ін.).

Судячи з радіокарбонів дат деяких українських стоянок, а також найпізніших мадленських пам'яток Центральної та Західної Європи, епігравет в Європі проіснував до початку алердського потепління 12 тис. р. т. До найпізніших епіграветських пам'яток України, на думку автора, належить група своєрідних стоянок Овруцького кряжу (Довгиничі, Збраньки, Шоломки, Желонь, Келембет, Косулі), які датуються першою половиною фінального палеоліту і, можливо, жили до 12 тис. р. т.

Як зазначалося, останніми роками питання формування епігравету України розробляє В. П. Чабай зі співавторами (Чабай та ін. 2020; eds. Chabai, Maier 2025). Вони вважають, що внаслідок різкого похолодання 20 тис. р. т. Північ України (Волинь, Середнє Подніпров'я, Подесення) зазнали депопуляції. Однак у басейні Дністра розвиток граветських традицій продовжився. В. П. Чабай вважає, що саме тут зародилася мізинська індустрія, коріння якої сягає верхніх 1–3 епіграветських шарів стоянки Косоуци на Дністрі. З початком потепління 19 тис. р. т. носії епіграветських традицій просунулися з Подністров'я спочатку на північ, на Волинь (Бармаки), а потім на схід, на Десну (Мізин). Тож, на думку В. П. Чабая, саме Подністров'я було батьківщиною епігравету півночі України, звідки його носії поширилися на інші території регіону, зокрема на схід у Середнє Подніпров'я (Чабай та ін. 2020, с. 23).

Щодо епігравету степового півдня України то, на нашу думку, як вже зазначалося, він також постав під час максимуму похолодання внаслідок синтезу епіоріньякських традицій місцевого населення (Рашків VII, Анетівка I,

Сагайдак I, Гордашівка, Муралівка, Золотівка) з прибулими із півночі носіями граветських традицій (Пушкарі I, Радомишль, Східний гравет). Унаслідок такого синтезу на степовому півдні 19 тис. р. т. постали ранні епіграветські пам'ятки типу Амвросіївка. З початком потепління 18 тис. р. т. це населення розселилося на північ і разом з епіграветськими мігрантами із Середнього Подністров'я брало участь у реколонізації півночі України (рис. 2).

На нашу думку, маркерні для мізинської індустрії мікровістря з прямою, круторетушованою спинкою та підправленою ретушшою базовою частиною (рис. 4: 1–18) нагадують аналогічні, хоча й дещо менші вістря раннього епігравету амвросіївського типу Надазов'я та Надчорномор'я (рис. 4: 19–45). Та й відсутність в Амвросіївці, як і в Мізині та Бармаках, знакових для мікронаборів епіграветських пам'яток прямокутників, нам здається теж не випадковою.

Зате мікролітичні прямокутники та ланцети добре представлені в межирицькій індустрії Середнього Подніпров'я (рис. 3: 1–18), що ріднить останню з пізньомолодовським епіграветом Дністра (рис. 3: 19–37). Тож у ході реколонізації півночі України внаслідок потепління близько 18 тис. р. т. носії амвросіївської індустрії епігравету започаткували мізинський тип епігравету, а пізньомолодовські мігранти просунулися із Середнього Дністра на північний схід у Середнє Подніпров'я через Побужжя, де брали участь у формуванні межирицької версії епігравету пізнього льодовиків'я.

Таким чином, на сьогодні маємо дві версії реколонізації півночі України після максимального похолодання 20 тис. р. т. Першу пропонує В. П. Чабай та його співавтори (Чабай та ін. 2020, с. 123), за якою головним донором реколонізації Півночі України був Пруто-Дністровський регіон. Звідси з початком потепління після максимальних холодів 20 тис. р. т. носії епіграветських традицій верхніх шарів Косоуц рушили на північ на Волинь, де постала стоянка мізинської індустрії Бармаки, людність якої просунулася далеко на схід на Десну, що фіксують матеріали стоянки Мізин (Чабай та ін. 2020, с. 123).

Автор цих рядків пропонує іншу, дещо відмінну схему реколонізації півночі України 19–18 тис. р. т., яка відбувалася двома потоками: з Азово-Чорноморських степів на північ та з

Середнього Подністров'я на схід (рис. 2). У першому випадку мігрували на північ носії раннього епігравету амвросіївського типу, у другому — із Подністров'я на схід рухалися у Середнє Подніпров'я людність пізньомолодовського епігравету, виразні сліди якого маємо в нижніх 8–7 шарах Володимирівки басейну Південного Бугу та в комплексах групи граветських пам'яток с. Троянове на Правобережжі Середнього Дніпра. Виразні паралелі між комплексом мікролітів Мізина та Бармаків із мікролітами пам'яток типу Амвросіївка дають підстави вважати останніх прашурами мізинської індустрії. Відповідно, паралелі між мікролітами пам'яток типу Межиричя Середнього Подніпров'я та пізньомолодовської індустрії Середнього Подністров'я, а також нижніх шарів Володимирівки і троянівського куща стоянок Подніпров'я є достатньою підставою припускати генетичний зв'язок межирицьких стоянок із пізньомолодовськими.

Звичайно, всі ці культурно-генетичні побудови не є істиною в останній інстанції і з часом, із появою нових фактів та аргументів неминуче будуть змінюватися, а концепції корегуватися.

Підсумовуючи, зазначимо, що епігравет України був органічною складовою європейського епігравету і дожив до середини фінального палеоліту, тобто приблизно до 12 тис. р. т. Усередині фінального палеоліту носії епіграветських традицій трансформувалися в осокорівську та шанкобинську культури (рис. 7) лісостепів та степів України, а також гірського Криму. На зазначених територіях ці поступіграветські культурні традиції розвивалися в другій половині фінального палеоліту (Осокорівка, Шан-Коба, Білолісся), тобто у 13–11 тис. р. т. В останні два тисячоліття льодовикової доби (алеред, дріас III — 12–10 тис. р. т.) Поліську низовину заселили із Західної Балтії мисливці на північного оленя культур Лінгбі, Красносілля, Свідер (рис. 7) (Зализняк 1989, с. 12–20, 77, 164; Зализняк 1995; 1998, с. 133–138; 1999, с. 211–216; 2015).

Таким чином, епігравет України перспективна, але мало вивчена проблематика, яка потребує зусиль нового покоління вчених, яким слід кооперувати свої дослідження епігравету України з археологами країн Європи.

Дата надходження: 23.02.2025

Дата прийняття до друку: 04.04.2026

Дата публікації: 23.09.2026

Амирханов, Х. А. (ред.). 1998. *Восточный граветт*. Москва: Научный мир.

Борзьяк, И. А., Давид, А. П. 1986. Позднепалеолитическая стоянка Косоуцы. В: Адамченко, М. О. (ред.). *Антропоген и палеолит Молдавского Приднестровья*. Кишинев: Штиинца, с. 130-141.

Борзьяк, И. А., Коваленко, С. И. 1987. Новые данные о позднем палеолите Нижнего Поднестровья. В: Борзьяк, И. А. (ред.). *Молдавское Поднестровье в первобытную эпоху*. Кишинев: Штиинца, с. 16-41.

Борзьяк, И. А., Кулаковська, Л. В. 1998. Гравет Поздністр'я: загальний огляд. *Археологія*, 4, с. 55-64.

Васильев, П. М. 2020. *Пам'ятки пушкарівського типу у верхньому палеоліті північної України*. Автореферат дисертації к. і. н. Інститут археології НАН України.

Гладких, М. И. 1975. Прикарпатская зона хозяйственно-культурного типа охотников и собирателей позднего палеолита. В: Баран, В. Д. (ред.). *Новейшие открытия советских археологов, 1. Тезисы докладов конференции*. Киев: ИА АН УССР, с. 56-57.

Гладких, М. И., Люрін, І. Б. 1974. Дослідження Довгиницького палеолітичного місцезнаходження 1971 р. на Житомирщині. *Археологія*, 14, с. 15-21.

Горелик, О. Ф. 2000. Проблема формування епіграветту Дніпро-Донського межиріччя. *Археологія*, 2, с. 20-29.

Горелик, А. Ф. 2001. Памятники Роголицко-Передельского района. *Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины*. Киев; Луганск: Издательство РИО ЛИВД.

Грехова, Л. В. 1971. Кремневый комплекс стоянки Тимоновка 2 и однотипные памятники Деснинского бассейна. В: Орешников, С. М. (ред.). *История и культура Восточной Европы по археологическим данным*. Москва: Советская Россия, с. 3-22.

Гурина, Н. Н. (ред.). 1966. У истоков древних культур. Эпоха мезолита. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 126. Москва; Ленинград: Наука.

Зализняк, Л. Л. 1984. *Мезолит Юго-Восточного Полесья*. Киев: Наукова думка.

Зализняк, Л. Л. 1989. *Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита*. Киев: Наукова думка.

Зализняк, Л. Л. 1995. Фінальний палеоліт України. *Археологія*, 1, с. 3-12.

Зализняк, Л. Л. 1998. *Передісторія України X-V тис. до н.е.* Київ: Інститут українознавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Зализняк, Л. Л. 1999. *Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи*. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Зализняк, Л. Л. 2000. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епіграветту. *Археологія*, 2, с. 4-11.

Зализняк, Л. Л. 2004. «Передісторія України...» Десять років по тому. *Кам'яна доба України*, 5, с. 121-131.

Зализняк, Л. Л. 2005. *Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України*. Кам'яна доба України, 8. Київ: Шлях.

Зализняк, Л. Л. 2010. Періодизація та культурна диференціація верхнього палеоліту України. *Археологія*, 4, с. 4-13.

Зализняк, Л. Л. 2012. *Стародавня історія України*. Київ: Темпора.

Зализняк, Л. Л. 2015. Фінальний палеоліт — доба кардинальних змін. *Археологія*, 2, с. 3-18.

Зализняк, Л. Л. 2017. Овруцький варіант епігравету Східної Європи. *Археологія*, 1, с. 3-16. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2017.01.003>

Зализняк, Л. Л. 2020. Від пізніх неандертальців до ранніх індоєвропейців. *Кам'яна доба України*, 19. Київ: Видавець Олег Філюк.

Зализняк, Л. Л. 2021. Фінальний палеоліт Житомирського Полісся. *Археологія*, 3, с. 5-27. <https://doi.org/10.15407/archeologia2021.03.005>

Зализняк, Л., Ветров, Д., Хоптинєць, І. 2010. Дослідження граветської стоянки Троянове 4 у 2008, 2009 роках. *Кам'яна доба України*, 13, с. 85-95.

Зализняк, Л., Степанчук, В., Ветров, Д., Товкайло, М., Озеров, П. 2007а. Гравет Центральної України та його історичні долі. *Археологія*, 2, с. 3-9.

Зализняк, Л., Степанчук, В., Ветров, Д., Товкайло, М., Озеров, П. 2007б. Граветська стоянка Троянове 4 під Новомиргородом. *Кам'яна доба України*, 10, с. 102-125.

Зализняк, Л. Л., Степанчук, В. М., Кухарчук, Ю. В., Товкайло, М. Т., Матвіїшина, Ж. М., Манько, В. О., Ветров, Д. О., Беленко, М. М., Озеров, П. І., Хоптинєць, І. М., Нездолій, О. І., Дорошків, С. П., Сорокун, А. А., Шевченко, Т. О. 2013. *Найдавніше минуле Новомиргородщини*. Кам'яна доба України, 15. Київ: Шлях.

Иванова, И. К. 1987. Палеогеография и палеоэкология среды обитания людей каменного века на Среднем Днестре. Стоянка Молодово V. В: Иванова, И. К., Цейтлин, С. М. (ред.). *Многослойная палеолитическая стоянка Молодово V. Люди каменного века и окружающая среда*. Москва: Наука, с. 94-123.

Ковалевская, В. Ю., Погожев, И. Б., Погожева, А. П. 1970. Количественный метод оценки степени близости памятников по процентному содержанию массового материала. *Советская археология*, 3, с. 26-40.

Коваленко, С. И., Кетрару, Н. А. 1999. Некоторые особенности развития верхнепалеолитических индустрий в Днестровской зоне Молдавии. *Stratum plus*, 1, с. 83-120.

Кротова, А. А. 1986. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Памятники каменного века Левобережной Украины*. Киев: Наукова думка, с. 6-64.

Кротова, О. О. 2000. Граветтоїдні комплекси Північного Причорномор'я. *Археологія*, 2, с. 30-37.

Кротова, О. О. 2013. *Пізнюпалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів*. Київ: Видавець Олег Філюк.

Левицький, І. Ф. 1930. Довгиницька палеолітична стація. В: Рудинський, М. Я. (ред.). *Антропологія*, III. Київ: Всеукраїнська академія наук, с. 153-160.

Лисицын, А. А. 1999. Епіграветт или постграветт. *Stratum plus*, 1, с. 118-120.

Нужный, Д. Ю. 1988. *Геометрические орудия мезолитических культур юго-запада Европейской части СССР*. Автореф. канд. дис. Інститут археології АН УССР.

Нужный, Д. Ю. 1992. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці*. Київ: Наукова думка.

Нужный, Д. Ю. 1997. Проблема сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграветські пам'ятки у басейні Трубежу. *Археологія*, 2, с. 3-23.

Нужный, Д. Ю. 1998. Нові дані про пізній палеоліт Овруцького кряжу. В: Дудкін, В. П. (ред.). *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*, 2. Київ: НДІ пам'яткоохоронних досліджень, с. 72-80.

Нужный, Д. Ю. 2000. Епіграветські пам'ятки Овруцького кряжу. *Археологія*, 2, с. 37-56.

Нужный, Д. Ю. 2002. Верхньопалеолітичні пам'ятки типу Межиріччя та їхнє місце серед епіграветських комплексів Середнього Дніпра. *Кам'яна доба України*, 1, с. 57-81.

Нужный, Д. Ю. 2003. Верхні шари палеолітичної стоянки Молодове V та деякі проблеми їх культурно-хронологічної інтерпретації. *Vita Antiqua*, 5-6, с. 20-38.

Нужный, Д. Ю. 2008. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці (удосконалення зброї первісних мисливців)*. Київ: КНТ.

Нужный, Д. Ю. 2015. *Верхній палеоліт Західної і Північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація)*. Київ: Видавець Олег Філюк.

Нужный, Д. Ю., Пясєцький, В. К. 2003. Крем'яний комплекс верхньопалеолітичної стоянки Бармаки на Рівненщині

та проблема існування пам'яток мізинської індустрії на Волинській Височині. *Кам'яна доба України*, 2, с. 58-74.

Нужний, Д. Ю., Кротова, О. О. 2007. Мисливська метальна зброя Амвросіївського кістковища. *Кам'яна доба України*, 10, с. 92-101.

Оленковський, Н. П. 1991. *Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра*. Херсон: Ред.-изд. отдел управления по печати.

Оленковський, Н. П. 2008. *Епираветт Восточной Европы (культурно-исторический аспект)*. Херсон: Наддніпрянська правда.

Оленковський, М. П. 2000. Граветтський шлях розвитку у пізньому палеоліті. *Археологія*, 2, с. 57-64.

Оленковський, М. П. 2001. Північноприазовська пізньопалеолітична культура. *Археологія*, 3, с. 3-16.

Сапожников, И. В. 2003. Большая Аккара: хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины. *Кам'яна доба України*, 3. Київ: Шлях.

Сапожнікова, Г. В. 2003. Функціональне призначення Амвросіївського кістковища (за результатами трасологічних досліджень кам'яних знарядь). *Кам'яна доба України*, 2, с. 82-86.

Ситник, О., Цирек, К., Коропецький, Р., Вжесінська, А. 2005. Граветська пам'ятка Галич І. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 9, с. 32-89.

Смольянинова, С. П. 1990. *Палеолит и мезолит степного Побужья*. Киев: Наукова думка.

Смольянинова, С. П. 2000. Про фрагментацію пластин на пізньопалеолітичній стоянці Івашків VI. *Археологія*, 2, с. 84-90.

Сніжко, І. А. 2000. Утилізація здобичі граветтськими мисливцями Північного Причорномор'я. *Археологія*, 2, с. 65-71.

Станко, В. Н. 1982. Мирное. *Проблема мезолита степей Северного Причерноморья*. Київ: Наукова думка.

Станко, В. Н., Григорьева, Г. В., Швайко, Т. Н. 1989. *Позднепалеолитическое поселение Анетовка II*. Київ: Наукова думка.

Телегин, Д. Я. 1980. Палеолитическая стоянка Збраньки на Житомирщині. *Советская археология*, 1, с. 248-251.

Формозов, А. А. 1959. *Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке*. Москва: Издательство АН СССР.

Чабай, В. П., Ступак, Д. В., Весельський, В. П., Дудник, Д. В. 2020. Культурно-хронологічна варіабельність епігравету Середнього Подніпров'я.

Археологія, 2, с. 5-31. <https://doi.org/10.15407/archaeologua2020.02.005>

Чабай, В. П., Васильєв, П. М. 2021. Культурно-хронологічні особливості еволюції палеоліту Середнього Подніпров'я. *Кам'яна доба України*, 21, с. 77-114.

Черниш, О. П. 1953. *Володимирська палеолітична стоянка*. Київ: Видавництво АН УРСР.

Черныш, А. П. 1973. *Палеолит и мезолит Поднестровья*. Москва: Наука.

Черниш, О. П. 1975. *Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту*. Київ: Наукова думка.

Черниш, А. П. 1987. Эталонная многослойная стоянка Молодове V. *Археология*. В: Иванова, И. К., Цейтлин, С. М. (ред.). *Многослойная палеолитическая стоянка Молодове V. Люди каменного века и окружающая среда*. Москва: Наука, с. 7-93.

Шовкопляс, И. Г. 1965. *Мезинская стоянка*. Киев: Наукова думка.

Яневич, О. О. 2000. Буран-Кайська культура граветту Криму. *Археологія*, 2, с. 11-19.

Яковлева, Л. А. 2000. Поселення з житлами із кісток мамонта Дніпровського басейну. *Археологія*, 2, с. 72-83.

Chabai, V., Maier, A. (eds.). 2025. *Barmaky: Epigravettian in Volhynia*. Cologne: University of Cologne. <http://doi.org/10.18716/kups/78608>

Djindjian, F., Yakovlieva, L. 2021. Epigravettian in Central and Eastern Europe: An Essay of Synthesis. *Кам'яна доба України*, 21, с. 115-132.

Djindjian, F., Kozlovsky, J., Otte, M. 1999. *Le paleolithique superieur en Europe*. Paris: Armand Colin.

Haesaerts, P., Borziak, I., Chirica, V., Damblon, F., Koulakovska, L., Van der Plicht, J. 2003. The East Carpatian Loess Record: A Reference for the Middle and Late Pleniglacial Stratigraphy in Central Europe. *Quaternaire*, 14, 3, p. 163-188.

Kozlovsky, J. 1986. The Gravettian in Central and Eastern Europe. *Advances in World Archaeology*, 5, p. 131-200.

Noiret, P. 2009. *Le Paléolithique supérieur de Moldavie*. Liège, ERAUL, 121, p. 249-274

Jakovleva, L. 1998. Les datations C14 sur les habitats de la Grande plaine Russe orientale. *Actes du colloque "C14 Archeologie"*, p. 123-131.

Zaliznyak, L. 2020. *Upper Paleolithic and Mesolithic of Ukraine*. Кам'яна доба України, 20. Київ: ТОВ «Центр учбової літератури».

Leonid L. Zalizniak

D.Sc., Professor, Head of the Stone Age Archaeology Department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0001-8924-8122, zaliznyakl@ukr.net

ORIGIN AND CULTURAL DIFFERENTIATION OF THE EPIGRAVETTIAN IN UKRAINE

The epigravettian is a cultural tradition of the Final Upper Palaeolithic in Europe, characterised by the widespread use of inserts in slotted points in the form of backed flint micropoints and microblades. The other flint items make an impression of a simplified, unified set of tools consisting of prismatic cores, small end scrapers and side retouched burins on the blades. These standardised flint implements were distributed over vast areas from the Atlantic coast of Europe to the Black Sea coast and the Don River between 18,000 and 12,000 BP.

In the Epigravettian of Northern Ukraine, Mezhyrich, Mizyn, Late Molodove, Ovruch, Yudinove industries (or types of monuments) are distinguished based on the specific characteristics of their microlithic assemblages. In the steppes of southern Ukraine, the Black Sea variant of the early Epigravettian represented by the Amvrosiivka type (19,000–18,000 BP) has been distinguished. Its inventory demonstrates a synthesis of Gravettian and Epiaurignacian traditions.

The maximum cooling around 20,000 BP caused the migration of Gravettian population from the north of Ukraine to the south, where the Epigravettian industries of the region subsequently developed. With the warming around 18,000 BP, populations associated with the Epigravettian industries of southern Ukraine and the Dnister River region took part in the recolonisation of the northern territories.

The populations associated with the Amvrosiivka-type Epigravettian of southern Ukraine around 18,000 BP participated in the recolonisation of the northern part of the region, where the Mizyn-type Epigravettian emerged. At the same time, the Late Molodove population from the Dnister River became the source population for the development of the Mezhyrich Epigravettian in the Middle Dnipro region. That is, the recolonisation of the North of Ukraine took place along two routes: from the Middle Dnister region and from the Azov-Black Sea steppes (fig. 2).

References

- Amyrkhanov, Kh. A. (ed.). 1998. *Vostochnyi gravett*. Moscow: Nauchnyi mir.
- Borziak, I. A., David, A. P. 1986. Pozdnepaleoliticheskaia stoianka Kosoutsy. In: Adamenko, M. O. (ed.). *Antropogen i paleolit Moldavskogo Pridnestrovia*. Chişinău: Shtintsa, p. 130-141.
- Borziak, I. A., Kovalenko, S. I. 1987. Nove dannye o pozdnem paleolite Nizhnego Podnestrovia. In: Borziak, I. A. (ed.). *Moldavskoe Podnestrove v pervobytnuiu epokhu*. Chişinău: Shtintsa, p. 16-41.
- Borziak, Y. A., Kulakovska, L. V. 1998. Gravette of the Dniester Area. *Arheologia*, 3, p. 55-64.
- Vasyliiev, P. M. 2020. *Pamiatky pushkarivskoho typu u verkhnomu paleoliti pivnichnoi Ukrainy*. Ph.D. thesis. The Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine
- Gladkikh, M. I. 1975. Prikarpatskaia zona khoziaistvenno-kulturogo tipa okhotnikov i sobiratelei pozdnego paleolita. In: Baran, V. D. (ed.). *Noveishie otkrytiia sovetskikh arkheologov*, 1. Tezisy dokladov konferentsii. Kyiv: IA AN USSR, p. 56-57.
- Hladkykh, M. I., Liurin, I. B. 1974. Doslidzhennia Dovhynitskoho paleolitychnoho mistseznakhodzhennia 1971 r. na Zhytomyrshchyni. *Arheologia*, 14, p. 15-21.
- Horelyk, O. F. 2000. The Problem of Formation of the Epigravett of the Dnieper-Don Interfluve. *Arheologia*, 2, p. 20-29.
- Gorelik, A. F. 2001. *Pamiatniki Rogalisko-Peredelskogo raiona. Problemy finalnogo paleolita Iugo-Vostochnoi Ukrainy*. Kyiv; Luhansk: Izdatelstvo RIO LIVD.
- Grekhova, L. V. 1971. Kremnevyy kompleks stoianki Timonovka 2 i odnotipnye pamiatniki Desninskogo basseina. In: Oreshnikov, S. M. (ed.). *Istoriia i kultura Vostochnoi Evropy po arkheologicheskim dannym*. Moscow: Sovetskaia Rossiia, p. 3-22.
- Gurina, N. N. (ed.). 1966. *U istokov drevnikh kultur. Epokha mezolita*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 126. Moscow; Leningrad: Nauka.
- Zalizniak, L. L. 1984. *Mezolit Iugo-Vostochnogo Polesia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Zalizniak, L. L. 1989. *Okhotniki na severnom olenia Ukrainского Polesia v epokhu finalnogo paleolita*. Kyiv: Naukova dumka.
- Zalizniak, L. L. 1995. Final Paleolith of Ukraine. *Arheologia*, 1, p. 3-12.
- Zalizniak, L. L. 1998. *Peredistoriia Ukrainy X–V tys. do n.e*. Kyiv: Instytut ukrainoznavstva Kyivskoho natsionalnogo universytetu im. Tarasa Shevchenka.
- Zalizniak, L. L. 1999. *Finalnyi paleolit pivnichnoho zakhodu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv: Natsionalnyi universytet “Kyievo-Mohylianska akademiia”.
- Zalizniak, L. L. 2000. Ethnocultural Processes in the Late Paleolithic Age and the Problem of Epigravett. *Arheologia*, 2, p. 4-11.
- Zalizniak, L. L. 2004. “Prehistory of Ukraine...”. Ten Years Later. *Stone Age of Ukraine*, 5, p. 121-131.
- Zalizniak, L. L. 2005. *Finalnyi paleolit i mezolit kontynentalnoi Ukrainy*. Stone Age of Ukraine, 8. Kyiv: Shliakh.
- Zalizniak, L. L. 2010. Division into Periods and Cultural Differentiation of the Upper Palaeolithic in Ukraine. *Arheologia*, 4, p. 4-13.
- Zalizniak, L. L. 2012. *Starodavnia istoriia Ukrainy*. Kyiv: Tempora.
- Zalizniak, L. L. 2015. The Final Palaeolithic Period, an Epoch of Revolutionary Changes. *Arheologia*, 2, p. 3-18.
- Zalizniak, L. L. 2017. Ovruch Version of Eastern European Epigravettian. *Arheologia*, 1, p. 3-16. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2017.01.003>
- Zalizniak, L. L. 2020. *Vid piznikh neandertaltsiv do rannikh indoievropeitsiv*. Stone Age of Ukraine, 19. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Zalizniak, L. L. 2021. Final Palaeolithic of Zhytomyr Polissia. *Arheologia*, 3, p. 5-27. <https://doi.org/10.15407/arheologia2021.03.005>
- Zalizniak, L., Vietrov, D., Khoptynets I. 2010. Investigation of Gravettian Site of Troianovo 4 in Course of Years 2008–2009. *Stone Age of Ukraine*, 13, p. 121-131.
- Zalizniak, L., Stepanchuk, V., Vietrov, D., Tovkailo, M., Ozerov, P. 2007a. Gravettian Culture of Central Ukraine and its Historic Destinies. *Arheologia*, 2, p. 3-9.
- Zalizniak, L., Stepanchuk, V., Vietrov, D., Tovkailo, M., 2007b. Gravettian Site of Troianovo 4 Nearby Novomirgorod. *Stone Age of Ukraine*, 10, p. 102-125.
- Zalizniak, L. L., Stepanchuk, V. M., Kukharchuk, Yu. V., Tovkailo, M. T., Matviishyna, Zh. M., Manko, V. O., Vietrov, D. O., Belenko, M. M., Ozerov, P. I., Khoptynets, I. M., Nezdolii, O. I., Doroshkevych, S. P., Sorokun, A. A., Shevchenko, T. O. 2013. *Naidavnishe mynule Novomyrhorodshchyny*. Stone Age of Ukraine, 15. Kyiv: Shliakh.
- Ivanova, I. K. 1987. Paleogeografiia i paleoekologiia sredi obitaniia liudei kamennogo veka na Srednem Dnestre. Stoianka Molodovo V. In: Ivanova, I. K., Tseitlin, S. M. (ed.). *Mnogoslinaia paleoliticheskaia stoianka Molodovo V. Liudi kamennogo veka i okruzhaiushchaia sreda*. Moscow: Nauka, p. 94-123.
- Kovalevskaia, V. Iu., Pogozhev, I. B., Pogozheva, A. P. 1970. Kolichestvennyi metod otsenki stepeni blizosti pamiatnikov po protsentnomu sodержaniuu massovogo materiala. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, p. 26-40.
- Kovalenko, S. I., Ketraru, N. A. 1999. Nekotorye osobennosti razvitiia verkhnepaleoliticheskikh industrii v Dnestrovskoi zone Moldavii. *Stratum plus*, 1, p. 83-120.
- Krotova, A. A. 1986. Kulturno-khronologicheskoe chlenenie pozdnepaleoliticheskikh pamiatnikov Iugo-Vostoka Ukrainy. In: Telegin, D. Ia. (ed.). *Pamiatniki kamennogo veka Levoberezhnoi Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 6-64.
- Krotova, O. O. 2000. Gravettoide Complexes of the North Black Sea Area. *Arheologia*, 2, p. 30-37.
- Krotova, O. O. 2013. *Piznopaleolitychni myslyvtisi azovo-chornomorskykh stepiv*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.

- Levytskyi, I. F. 1930. Dovyhynetska paleolitychna statsiia. In: Rudynskyi, M. Ya. (ed.). *Antropolohiia*, III. Kyiv: Vseukrainska akademiia nauk, p. 153-160.
- Lysytsyn, A. A. 1999. Epyhravett yly posthravett. *Stratum plus*, 1, p. 118-120.
- Nuzhnyi, D. Yu. 1988. *Geometricheskie orudiia mezoliticheskikh kultur iugo-zapada Evropeiskoi chasti SSSR*. Ph.D. thesis. Institut arkeologii AN USSR.
- Nuzhnyi, D. Yu. 1992. *Rozvytok mikrolitychnoi tekhniki v kamianomu vitsi*. Kyiv: Naukova dumka.
- Nuzhnyi, D. Yu. 1997. The Problem of Seasonal Adaptation of Final Paleolithic Mammoth Hunters and New Epigravettian Sites of the Trubezh River Basin. *Arheologia*, 2, p. 3-23.
- Nuzhnyi, D. Yu. 1998. Novi dani pro piznii paleolit Ovrutskoho kriazhu. In: Dudkin, V. P. (ed.). *Arkheometriia ta okhronaistoryko-kulturnoi spadshchyny*, 2. Kyiv: NDI pamiatkookhoronnykh doslidzhen, p. 72-80.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2000. Epigravettian Sites of Ovruch's Mountain-Ridge. *Arheologia*, 2, p. 37-56.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2002. Upper Palaeolithic Sites of Mezhyrich Type and Their Place Among Epi-Gravettian Assemblages of the Middle Dnieper. *Stone Age of Ukraine*, 1, p. 57-81.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2003. Verkhni shary paleolitychnoi stoianky Molodove V ta deiaiki problemy yikh kulturno-khronolohichnoi interpretatsii. *Vita Antiqua*, 5-6, p. 20-38.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2008. *Rozvytok mikrolitychnoi tekhniki v kam'ianomu vitsi (udoskonalennia zbroi pervisnykh myshlyvtiv)*. Kyiv: KNT.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2015. *Verkhni paleolit Zakhidnoi i Pivnichnoi Ukrainy (tekhniko-typolichna variabelnist ta periodyzatsiia)*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Nuzhnyi, D. Yu., Piasetskyi, V. K. 2003. The Flintassemblage of Upper Paleolithic Site Barmaki from Rivne City Region and Problem of Existence of Mezin Type Industry on the Volynian Upland. *Stone Age of Ukraine*, 2, p. 58-74.
- Nuzhnyi, D. Yu., Krotova, O. O. 2007. Projectile Hunting Weaponry from Amvrosievka Bone Bed. *Stone Age of Ukraine*, 10, p. 92-101.
- Olenkovskii, N. P. 1991. *Pozdnii paleolit i mezolit Nizhnego Dnepra*. Kherson: Red.-izd. otdel upravleniia po pečhati.
- Olenkovskii, N. P. 2008. *Epigravett Vostochnoi Evropy (kulturno-istoricheskii aspekt)*. Kherson: Naddniprianska pravda.
- Olenkovskii, M. P. 2000. The Gravettian Way of Development in the Late Paleolithic Age of Ukraine. *Arheologia*, 2, p. 57-64.
- Olenkovskii, M. P. 2001. Late Palaeolithic Culture of the Northern Azov Sea Region. *Arheologia*, 3, p. 3-16.
- Sapozhnikov, I. V. 2003. *Bolshaiia Akkarzha: khoziaistvo i kultura pozdnego paleolita Stepnoi Ukrainy*. Stone Age of Ukraine, 3. Kyiv: Shliakh.
- Sapozhnikova, H. V. 2003. Functional Purpose of Amvrosiivka Bone Concentration (After Results of Use-Wear Study of Stonetools). *Stone Age of Ukraine*, 2, p. 82-86.
- Sytnyk, O., Tsyrek, K., Koropetskyi, R., Vzhesinska, A. 2005. Hravetska pamiatka Halych I. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 9, p. 32-89.
- Smolianinova, S. P. 1990. *Paleolit i mezolit stepnogo Pobuzhia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Smolianinova, S. P. 2000. On the Fragmentation of Plates in the Late Paleolithic Age Ivashkovo VI. *Arheologia*, 2, p. 84-90.
- Snizhko, I. A. 2000. Utilization of Hunting Bags by Gravettian Hunters of Northern Black Sea Area. *Arheologia*, 2, p. 65-71.
- Stanko, V. N. 1982. *Mirnoe. Problema mezolita stepi Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka.
- Stanko, V. N., Grigoreva, G. V., Shvaiko, T. N. 1989. *Pozdnepaleoliticheskoe poselenie Anetovka II*. Kyiv: Naukova dumka.
- Telegin, D. Ia. 1980. Paleoliticheskaia stoianka Zbranki na Zhitomirshchine. *Sovetskaia arkeologiia*, 1, p. 248-251.
- Formozov, A. A. 1959. *Etnokulturnye oblasti na territorii Evropeiskoi chasti SSSR v kamennom veke*. Moscow: Izdatelstvo AN SSSR.
- Chabai, V. P., Stupak, D. V., Veselskyi, V. P., Dudnyk, D. V. 2020. The Cultural and Chronological Variability of the Epigravettian of the Middle Dnieper Basin. *Arheologia*, 2, p. 5-31. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2020.02.005>
- Chabai, V. P., Vasyliiev, P. M. 2021. The Cultural and Chronological Peculiarities of the Paleolithic Evolution at the Middle Dnipro Basin. *Stone Age of Ukraine*, 21, p. 77-114.
- Chernysh, O. P. 1953. *Volodymyrska paleolitychna stoianka*. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR.
- Chernysh, A. P. 1973. *Paleolit i mezolit Podnestrovia*. Moscow: Nauka.
- Chernysh, O. P. 1975. *Starodavnie naselenia Podnistrovia v dobu mezolitu*. Kyiv: Naukova dumka.
- Chernysh, A. P. 1987. Etalonnaia mnogoslonaia stoianka Molodove V. *Arkheologiia*. In: Ivanova, I. K., Tseitlin, S. M. (eds.). *Mnogoslonaia paleoliticheskaia stoianka Molodovo V. Liudi kamennogo veka i okruzhaiushchaia sreda*. Moscow: Nauka, p. 7-93.
- Shovkoplias, I. G. 1965. *Mezinskaia stoianka*. Kyiv: Naukova dumka.
- Yanevych, O. O. 2000. Buran-Kaya Culture of the Crimea's Gravett. *Arheologia*, 2, p. 11-19.
- Yakovleva, L. A. 2000. Settlements With Dwellings Made of Bones of Mammoths of the Dnieper Basin. *Arheologia*, 2, p. 72-83.
- Chabai, V., Maier, A. (eds.). 2025. *Barmaky: Epigravettian in Volhynia*. Cologne: University of Cologne. <http://doi.org/10.18716/kups/78608>
- Djindjian, F., Yakovlieva, L. 2021. Epigravettian in Central and Eastern Europe: An Essay of Synthesis. *Stone Age of Ukraine*, 21, p. 115-132.
- Djindjian, F., Kozlovsky, J., Otte, M. 1999. *Le paleolithique superieur en Europe*. Paris: Armand Colin.
- Haesaerts, P., Borziak, I., Chirica, V., Damblon, F., Koulakovska, L., Van der Plicht, J. 2003. The East Carpatian Loess Record: A Reference for the Middle and Late Pleniglacial Stratigraphy in Central Europe. *Quaternaire*, 14, 3, p. 163-188.
- Kozlovsky, J. 1986. The Gravettian in Central and Eastern Europe. *Advances in World Archaeology*, 5, p. 131-200.
- Noiret, P. 2009. *Le Paléolithique supérieur de Moldavie*. Liège, ERAUL, 121, p. 249-274.
- Jakovleva, L. 1998. Les datations C14 sur les habitats de la Grande plaine Russe orientale. *Actes du colloque "C14 Archéologie"*, p. 123-131.
- Zaliznyak, L. 2020. *Upper Paleolithic and Mesolithic of Ukraine*. Stone Age of Ukraine, 20. Kyiv: TOV "Centr uchbovoi literatury".